قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى

FROM THE LIBRARY OF GULAMETTIN PAHTA
EAST TURKISTAN NATL RESEARCH CENTER INC

مىللەتلەر نەشرىياتى

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دۆلەتى
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

1980 - يىل 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1980 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
قاتتىق قەغەز مۇقاۋىلىغىنىڭ باھاسى: 0.30 يۈەن
ئاددى مۇقاۋىلانغىنىنىڭ باھاسى: 0.28 يۈەن

مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە 1

2. ئورۇپ يېزىلىشى 25

3. تەرجىمىسى 40

4. ئىزاھلار 62

5. سوزلۇك 87

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» ھەققىدە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە.

مىلادى 744 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى (744 ـــ 840 ـ يىللار)نى قۇردى. مىلادى 9 ـ ئەسىر ـ نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋرىدە تۈرك خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنى ئىشلىتىپ، بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» («گېيلې خاقان مەڭگۈ تېشى» ياكى «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «مويۇنچۇر ئىككىنچى مەڭگۈ تېشى» («تالىياتې مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «توققۇز

ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» (تولۇق ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»)، «سۇجى مەڭگۈ تېشى»، «سېۋىيلېي مەڭگۈ تېشى» ۋاھاكازالار.

مىلادى 840 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈچ قىسىمغا بولۇنۇپ غەرپكە كوچتى (يەنە بىر قىسمى چاڭچېڭ سېپىلى ئەتراپىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشتى). بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر قىسمى شىنجياڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، خوچو ئىدىقۇتلۇقىنى قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا تەسىر دائىرىسىنى ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچار ئەتراپىغا كېڭەيتتى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تارمىغى شۇ جايلاردىكى يەرلىك، بىر قەدەر يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئاھالىلار (قەدىمقى كۇچارلىقلار، قەدىمقى قاراشەھەر ـــ تۇرپانلىقلار ۋە خەنزۇلار)نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا كوچمەن چارۋىچىلىقتىن پەيدىن ـ پەي ئولتۇراقلىشىپ دىخانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەردى. شەھەر ۋە سودىنى تەرەققى قىلدۇردى ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە تېز تەرەققى قىلدى.

خوچو ئىدىقۇتلۇقى دەۋرىدە (تەخمىنەن 850 ـــ 1250 ـ يىللار)، سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋردە قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ يېزىق ئارقىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە تەرجىمە قىلىندى (ئاساسەن شىنجياڭدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر تىلىدىن، جۇملىدىن خەنزۇچىدىن). بۇنىڭ بىلەن قەدىقى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلىپ، ئەينى زاماندا، شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ

تارقالغان تىلىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن شىنجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىردى، مىلادى 14، 15 ـ ئەسىردە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ئومۇملاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بارا ـ بارا قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەپ يېزىقى ئالدى.

ئىسلام دىنى شىنجياڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۈپەيلىدىن، شىنجياڭدىكى غەيرى ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ ھەرخىل يازما يادىكارلىقلىرى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ كۆلەمدە ۋەيران قىلىندى. شۇڭا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار كۆپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە تولىسى دىنىي مەزمۇندىكى (ئاساسەن بۇددا دىنىغا دائىر) نەرسىلەر.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىي شىنجياڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شىنجياڭدىكى تىل ـ يېزىقلار (مەسىلەن، سانسكرىت تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى خوتەن تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى كۇچار ـ قاراشەھەر تىلى ۋە يېزىقى، سوغدى تىلى ۋە يېزىقى، مانى يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى قاتارلىقلار) بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. تېپىلغان بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىسىدە، بىزنىڭ قەدىمقى شىنجياڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىل ـ يېزىقىغا بولغان تونۇشىمىز زور دەرىجىدە ئۆستى. بولۇپمۇ، تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر

تىل-يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئارقىلىق، بىز قەدىمقى ئۇيغۇرلار غەرپكە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىنكى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان خوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ يەتتۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىلەر: (1) ئەدەبىي ئەسەرلەر: قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى قالدۇقلىرى، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، سەھنە ئەسىرى «مائىترى — سىمىت»، «قۇتاتقۇ بىلىگ» (ۋىنا نۇسخىسى)، ھېكايىلەر توپلىمى «پانچاتانترا» قالدۇقى، «ئېزوپ مەسەللىرى» قالدۇقى، «داشاكرما بۇدائاۋاتانامالا نوم بىتىگ» (بۇددا دىنىغا دائىر چوڭ تىپتىكى ھېكايىلەر توپلىمى) قاتارلىقلار؛ (2) دىنىي يادىكارلىقلار: «ئالتۇن يارۇق»، «ئابىدارىم كوشاۋاردى شاستىرى»، «سادداخارما پۇنداريكا سۇترا»، «سەككىز يۈكمەك»، «ئاۋاتامساكا سۇترا»، «ۋاجىراسچېتىكا سۇترا»، «ئامىتابا سۇتۇر»، «ئارياراجاۋاۋاداكا سۇترا»، «ئالقۇ ئايىغ ياۋىز يوللارىغ ئارتۇقراق ئۆز ئارىتداغ... ئۆشنىسا ۋىجايى ئاتلىغ دارنى»، «ئالقۇ ئانچولايۇ كەلمىشلەرنىڭ ئۆشنىرلاكشەنلارىنتىن ئۈنمىش ئاتلىغ كوترىلمىش ستاتاپادرا ئاتلىغ ئۇتسۇقسىز دارنى»، «ماخاپايا ئۇتلىسسىن يانتۇرمىش سۇتۇر»، «پراجنا-ئاپرامىتا»، «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (يۇقۇرىدىكىلەر بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى» (بۇلار مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئېۋانگېلىئوم»، «سەنت گېئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»

(بۇلار جىڭجياۋ دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار) قاتارلىقلار①؛ (3) تىبابەتچىلىككە دائىرلىرى: «سىددىخاسارا» قاتارلىقلار؛ (4) ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھوججەتلەر ۋە يىلنامىغا، ئاسترونومىيىگە دائىر نۇرغۇن ھوججەتلەر، ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ۋاھاكازالار.

ئۇندىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كوچۇپ كەلگەن مول مەزمۇندىكى ئەل ئەدىبىياتىمۇ ساقلىنىپ قالغان، مەسىلەن، خەلق قوشاقلىرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى تارىخىي داستانلار ۋە ماقال-تەمسىل قاتارلىقلار. بۇ نۇقتا 11-ئەسىردىكى ئاتاغلىق ئۇيغۇر تىل-ئەدىبىياتچىسى ماخمۇت قەشقىرى تۇزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» تە ۋە يېقىنقى زاماندا تېپىلغان «تۇرپان قوشاقلىرى توپلىمى» دىمۇ ئەكس ئېتىلىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» تىكى نۇرغۇنلىغان شېئىرلار (ئون مىسرالىق بېيىتلار) ئەسلىيەتتە داستانلاردىن ئېلىنغان پارچىلار ئىكەن، مەسىلەن، ئالىپ توغا ھەققىدىكى بېيىت ۋە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش مەزمۇندىكى شېئىر پارچىلىرى قاتارلىقلار.

2

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان نەسرى شەكلىدىكى تارىخىي داستان. ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ئۇ

① يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار، مەسىلەن، «تەزكىرەيى ئەۋلىيا»، «ناخجۇل فارادىس»، «سىرەج-ئال كولۇپ»، «باختىيارنامە» قاتارلىقلارمۇ بار.

هازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى» (Bibliohèque Nationale) دا ساقلانماقتا. نومۇرى Supul tus,1001، (يەنى Xefir–ch, Schefer دا يىغىپ ساقلانغان نۇسخا). قوليازما قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ باش ۋە ئاخىرى كەم، چوڭ - كىچىكلىگى 13 × 19 مىللىمېتىر، ھەجمى 21 ياپراق 42 بەت، ھەر بىر بېتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان. 1 - بەتنىڭ 2 - قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە بۇقىنىڭ رەسىمى سىزىلغان، 5 - بەتنىڭ 9 - قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قۇرغۇيىنىڭ رەسىمى سىزىلغان، 6 - بەتنىڭ 4 - قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قىئات (تاق مۈڭگۈزلۈك ھايۋان) نىڭ رەسىمى سىزىلغان.

قوليازما ئىملا جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) يۈەن سۇلالىسى (13 — 14 - ئەسىر) دىكى باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا "د" بىلەن "ت"، "س" بىلەن "ز"، "ق" بىلەن "غ" كوپىنچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن.

(2) "س" بىلەن "ش" پەرقلەندۈرۈلگەن ("س" ھەرىپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق "ش" ئىپادىلەنگەن).

(3) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا ئوخشاش، 1 - بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش "ئو (ɵ)" ياكى "ئۇ (ü)" ئومۇمەن "ئو (o)" ياكى "ئۇ (u)" قىلىپ يېزىلغان، يەنى ئالدىغا بىر قىيسىق سىزىق قويۇلمىغان.

(4) "ي" بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سوزدە، "ي" نىڭ ئورنىدا كوپىنچە "چ" ("ج" ئوقۇلۇشى كېرەك) نى ئىشلەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىك، بۇ قوليازمىنى كوچۈرگۈچى "ج" دىئالېكتىدا (ھازىرقى زامان قازاق

تىلىغا ئوخشاش) سوزلىشىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ تىلى كېيىنكى مەزگىللەردىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىدۇ.

قولىيازمىنىڭ باش قىسمى كەم بولغاچقا كىتابنىڭ ئەسلى تېمىسى ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى ۋاقىتىنچە «ئوغۇزنامە» دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئاساسىي ۋەقەلىگى تۆۋەندىكىچە:

باتۇر ئوغۇز تۇغۇلۇشى بىلەنلا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىمايدۇ، قىرىق كۈندىن كېيىن، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، كۆك يۈزلۈك، قىزىل ئېغىزلىق، قىزىل كۆزلۈك، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تۈك باسقان. ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭكىدەك، بېلى بۆرىنىڭكىدەك، مۈرىسى يىلۋىزنىڭكىدەك، كۆكسى ئېيىقنىڭكىدەك. باتۇر ئوغۇز ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يالماپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرگۈچى قىئات (تاق مۈڭگۈزلۈك يىرتقۇچ ھايۋان)نى ئۆلتۈرىدۇ. بىر كۈنى ئوغۇز بىر يەردە، تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، ئاسماندىن بىر شولا چۈشىدۇ، ئۇ شولا ئايدىنمۇ يورۇق، كۈندىنمۇ نۇرلۇق. شولا ئىچىدە بىر قىز بولۇپ، تەنھا ئولتۇرغان. بۇ قىز شۇنداق گۈزەلكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز بۇ قىزغا كۆيۈپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانجىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

بىر كۈنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى بىر قىزنى كۆرۈپ قالىدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆك، چېچى ئېقىپ تۇرغان سۇدەك، چىشى ئۈنچىدەك ئىدى". ئوغۇز

بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئۇز ئەمرىگە ئالىدۇ. بۇ ئايالىدىنمۇ ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، ئۇلارغا ئايرىم ئايرىم ھالدا كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ ئات قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇر ئوغۇز دولەتنىڭ خاقانى بولىدۇ. ئۇ ئۇز قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق جاكالايدۇكى، "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان①، كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران②؛ تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا يۇرۇشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن، قوياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان!"

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخان بوي سوندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شەرق (ئوڭ تەرەپ)تە ئالتۇنخان بوي سونىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ، غەرپ (سول تەرەپ)تە رىم پادىشاسى قارشىلىق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۇرۇشى قىلىدۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىگىدە ئاۋۇل تىكىپ ئولتۇرغىنىدا، چوڭ بىر كوك بورە شولا ئارىسىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ كوك بورە ئۇزلىگىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جىددى جەڭ قىلىدۇ. ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ، رىم پادىشاسى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.

ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بوي سۇندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن، سىندۇ (ھىندىستان)نى، تاڭغۇتنى، سۇرىيىنى، بارقاننى بوي سۇندۇرىدۇ.

تارىخي داستاننىڭ ئاخىرىدا، ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇز تېرىتورىيە-

---

① بۇيان — بەخت، قۇت.

② ئۇران — جەڭگىۋار شوئار.

AltunOq

سىنى ئوغۇللىرىغا بولۇپ بەرگەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ئۈچ ئوغلىغا شەرقنى، ئۈچ ئوغلىغا غەرپنى بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنقى ئۈچ ئوغلى شەرقتىن تېپىۋالغان ئالتۇن يانى ئۈچكە بولۇپ ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، كېيىنكى ئۈچ ئوغلى غەرپتىن تېپىۋالغان ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئۇلارغا بىردىن بولۇپ بېرىدۇ. ئەڭ ئاخىردا ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلىپ: "يا ئوقنى توغرىلايدۇ"، "ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك" دەيدۇ.

ئوغۇز ھىكايىسى 14 - ئەسىردىكى پېرسىيىلىك تارىخشۇناس راشىدنىڭ «جامىئۇ - تاۋارىخ (ئومۇمى تارىخ)»ى ۋە 17 - ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيىلىك تارىخشۇناس ئابۇل خازىنىڭ «تۈرك شەجەرىسى» قاتارلىق كىتاپلىرىدىمۇ كورۇلىدۇ. بىراق، ھىكايىنىڭ ۋەقەلىكى بىرقەدەر ئاددى ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇ كىتاپلاردا، ئوغۇز تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىنغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن، يات دىندىكى دادىسى — قارا خاقانغا قارشى تۇرغان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى ۋەقە بىزگە شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسى (10 — 12 - ئەسىر)نىڭ نامى "قاراخان"نى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە، ئەسلى ھىكايىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىگە يات بولغان بارلىق نەرسىلەر يوقىتىلغان. بۇ ھىكايىنىڭ «جامىئۇ - تاۋارىخ» ۋە «تۈرك شەجەرىسى» دىگەن ئىككى كىتاپتا بېسىلغان ۋارىيانتلىرى ئىچىدە، كېيىنكى ۋارىيانتى گەرچە ئابۇل خازىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشىدەك جەرياندىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىغا بىرقەدەر يېقىن. تەپسىلى سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بىز ئەسەرنىڭ ئابۇل خازىنىڭ قولىدا

ساقلانغان نۇسخىسى بىلەن پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىغىدىكى نۇسخىسى تېخىمۇ قەدىمىرەك نۇسخىنى مەنبە قىلغان دەپ
ھىساپلايمىز.

ئۇندىن باشقا، يەنە كېيىنكى مەزگىلدىكى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان
«ئوغۇزنامە»مۇ ساقلانماقتا.

يېقىندا، تۈركىيە ئالىمى ئورخۇن تۈركىيدىن بۇ ھېكايىگە دائىر
يەنە بىر نەزمە قالدۇقىنى تاپقان. بۇ نۇسخىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە
ئورنى ئېنىق ئەمەس.

«ئوغۇز داستانى»نى مەزمۇن جەھەتتە، ئىككى قىسىمغا بۆلۈشكە
بولىدۇ. بىرىنچى قىسمى — تارىخىي داستاننىڭ باش قىسمى (ئوغۇز-
نىڭ خاقان بولۇشىغا قەدەر) ۋە ئاخىرقى قىسمى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ
چۈش كۆرۈشىدىن كېيىنكى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىككىنچى
قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇرۇشقا چىقىش پائالىيەت-
لىرى بايان قىلىنىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا
تارقالغان ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىلىشى
ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمقى ئۆرپ-ئادەتلەر ئەكس
ئېتىلگەن.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئۆز
مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل ئەپسانىلەر
ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇنىڭغا دائىر نەرسىلەر ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى
تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن. «جۇ سالنامىسى»، 50-
جىلد، «تۈرك تەزكىرىسى»دە تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەن-
بەسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە ئەپسانىۋى خاتىرىلەر بار: "تۈركلەر

ھونلارنىڭ بىر خىلىدۇر، ئۇلار ئاشىنا ئۇرۇغىدىن، باشقا قەبىلىلىرىمۇ بار. كېيىن، ئۇلار خوشنا دولەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ئۇرۇغى قۇرۇتۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇنى كىچىك كورۇپ، ئولتۇرۇۋېتىشكە كوڭلى بارمىغان، ئاخىر ئۇنىڭ بىر پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سازلىقتا تاشلىۋەتكەن؛ بۇ ئوغۇلنى بىر چىشى بورى گوش بېرىپ باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بورە بىلەن بىللە يېتىپ-قوپۇپ يۈرگەن، نەتىجىدە، بورىنىڭ قورسىقىدا قالغان. ھېلىقى خوشنا دولەتنىڭ خانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئولتۇرۇشكە ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇ ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ قارىسا، ئۇنىڭ يېنىدا بورە تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ، بورىنى ئولتۇرمەكچى بولغان، بورە خوچو ئىدىقۇتلۇغىنىڭ شىمالىدىكى تاققا قېچىپ كەتكەن. تاغدا بىر ئوڭكۈر بولۇپ، ئوڭكۈر ئىچىدىكى تۈزلەڭلىك قېلىن ۋە بولۇق ئوت-چوپ بىلەن تولغان ئىكەن، ئوڭكۈرنىڭ ئايلانمىسى بىر قانچە يول ئىكەن، توت ئەتراپى تاغ ئىكەن، بورە ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كېيىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ باشقا قەبىلىلەردىن قىز ئاپتۇ، شۇنىدىن كېيىن ھەرقايسىسى ئوز ئالدىغا بىر ئۇرۇق بوپتۇ، ئاشىنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن......“ يەنە مۇنداقمۇ دېيىلىدۇ: ”تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سۇ دولىتىدىن بولۇپ، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭبۇ بولۇپ، ئۇلار ئاكا-ئۇكا ئون يەتتەيلەن ئىكەن. يىجىز-نىشىدۇ ئۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بورىدىن تورەلگەن ئىكەن......نىشىدۇ سېھىرلىك ئادەم ئىكەن، ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياققۇزالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئاپتۇ، بىرى ياز پەرىسى، بىرى قىش پەرىسى ئىكەن. خوتۇنىنىڭ

بىرى توت ئوغۇل تۇغۇپتۇ، بالىلىرىنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، بىرى ئوپ دەرياسى بىلەن كەم دەرياسى ئوتتۇرىسىدا دۆلەت قۇرۇپ ئۆزىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ...يەنى بىرى جىيەنىسى ـ چۇجىشى تېغىغا ئورۇنلىشىپتۇ، بۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. بۇ تاغدا ئاپاڭ-بۇنىڭ ئۇرۇقلىرى بار ئىكەن......ئۇلار بىرلىكتە چوڭ ئوغۇلنى خان ئورنىدا ھۆرمەتلەپ، ئۇنى تۇرك دەپ ئاتاپتۇ."

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭ-گۇ تېشى» (بۇ مەڭگۇ تاشنىڭ ئارقا تەرىپى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى بىلەن يېزىلغان)دا، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق تۆۋەندىكى ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: "......خوچو ئىدىقۇتلىرىنى تەك-شۈرۈپ كۆزىتىشتىن مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دىگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىل-غان. ئۇنىڭ بىرى تۇغۇسى دەرياسى، يەنە بىرى شولىڭگې دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە، ئاسماندىن دەرەخقە شولا چۈشۈپتۇ، ئىككى دەريا ئارىلىغىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كۆتەرگەندەك ئۇخشاش قوساق سېلىپ قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخقە ئۇدا 9 ئاي 10 كۈن چۈشكەندىن كېيىن، ھىلقى دەرەخنىڭ قوسىغى يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىگى ئەردەن ـ بۇگۇ خاقان ئىكەن. ئۇ قەددى ـ قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئايىنىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ." (خۇاڭ ۋېنبىڭنىڭ «مەدىنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 64 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۇ تېشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىش» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

ئۇندىن باشقا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى (جۇۋەينى قاتارلىقلار)نىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ھىكايىلەر خاتىرلەنگەن.

ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ قويۇلۇشى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى كوزقارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ قىسمىدىكى باشقا بەزى ۋەقەلىكلەردە قەدىمقى تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، تارىخي داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى ياغاچنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ، بىرىنىڭ ئۇچىغا كۈمۈش توخۇ ئاسقانلىغى، بىرىنىڭ تۈۋىگە قارا قوي، بىرىنىڭ تۈۋىگە ئاق قوي باغلىغانلىغى سوزلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سىبىرىيەدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا كورۇلىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇرغان تۈركشۇناس ئې. پېكارسكىي ياقۇتلار دائىم بوشلۇقتا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىغىغا ئاغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن جىن ـ شەيتانلارغا سوغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدۇ، دەيدۇ (ئې. پېكارسكىي تۈزگەن «ياقۇتچە لۇغەت»نىڭ 3 ـ توم، 240 ـ بېتىگە قاراڭ). بىزگە مەلۇمكى، تۈركلەر ۋە موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان سامان دىنىدا ياغاچقا بەك چوقۇنىلىدۇ. ئاق قوي ۋە قارا قوي، شۇبھەسىزكى، سامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېقىنغىچە ئىپتىدائى جەمىيەت تەرەققىيات باسقۇچىدا ياشاپ كەلگەن بەزى مىللەتلەر (مەسىلەن، سىبىرىيەدىكى چۇكچىلار) ئارىسىدا ئاق سامان ۋە قارا سامان پەرقى بار.

تارىخي داستاندا كوك بورىنىڭ يول باشلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك، بىزچە ئۇ تۈركلەرنىڭ ئىپتىدائى توتېم ئېتىقاتى بىلەن

Altun

مۇناسىۋەتلىك. «جۇ سالنامىسى»نىڭ «تۈرك تەزكىرىسى»دىن ئېلىنغان بايىقى ئىستاتىدا بۇ مەسىلە ئەكس ئېتىلگەن. يۇقۇرىقى تەزكىرىدە يەنە "تۈركلەرنىڭ بايرىقىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانىسى؛ ئۇلاردا نوكەرلەر فۇلى — 附离 (بۆرە سوزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدۇ، شۇڭا خەنزۇلار ئۇلارنى لاڭ — 狼 (بۆرە) دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۆرىدىن تۆرەلگەن." دېگەن خاتىرە بار.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىلگەن. لېكىن، شۇنى ئۇنۇتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەككى، تارىخىي داستان يىل تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئەسەر. شۇڭا بىز ئىلگىرى «ئوغۇز داستانى»نى تەتقىق قىلغان بەزى ئالىملارنىڭ تارىخىي داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇز خاقانىنى مەلۇم تارىخىي شەخسلەر، مەسىلەن، ھونلاردىكى ماۋدۇن-شاگىيو (باتۇر تەڭرىقۇت مەنىسىدە)، موڭغۇللاردىكى چىڭگىزخان قاتارلىقلار بىلەن باغلىشىنى بىھۇدە ئاۋارىچىلىق دەپ قارايمىز. باشقا شەكىللەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش تارىخىي داستاندىمۇ كونكرېت تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ئىپادىلەنمىگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق مۇددەتكىچە تارقىلىپ يۈرۈش جەريانىدا، نۇرغۇن ئەۋلاد نامسىز مۇئەللىپلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە تاۋلىشى نەتىجىسىدە پەيدىن-پەي شەكىللەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە تارىخىي داستاندا بەزى ۋاستىلىق ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىسىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ

مۇمكىنلىگىنى چەتكە قاقمايدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرى (جۈملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر)نىڭ نامىنىڭ چۈشەندۈرۈلىشىدۇر. ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا، ئۆزىگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق جايلاردا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ نامى شۇ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ مەلۇم ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىچى كۆك ياغاچ" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ سال ياساپ، ئوغۇزنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىگە ياردەم قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمى. قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىگىز ھارۋا" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ ئىگىز ھارۋىنى ئىجات قىلىپ، ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى توشۇغان ئادەم. ساقلاپۇ (بۇ سۆزنىڭ ئەسلى "سلاف" بولۇپ، ساقلاپۇ "سلاف" سۆزىنىڭ ئەرەپچىدىكى كوپلۇك شەكلى) ساقلىغۇچى (ئوغۇزنىڭ رۇس بەككە قويغان ئىسمى) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ۋاھاكازا.

قىسقىسى، تارىخىي داستاننىڭ بۇ قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان نۇرغۇن دولەت ۋە قەبىلە نامى، مەلۇم دەرىجىدە، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشىنىشى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

تۆۋەندە بىز تارىخىي داستاننىڭ شەكلى ۋە تىلىغا قارىتا دەسلەپكى تەھلىلىمىزنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

«ئوغۇز داستانى» گەرچە نەسرى شەكىلدە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلىرىغا نەزمە قىسىملارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى

قاپىيىلىشىدۇ:

mən sənlərgə boldum kaƣan,
alalīng ya takī kalkan;
tamƣa bizgə bolsun buyan,
kək bəri bolsunƣīl buyan.
təmür yīdalar bol orman,
aw yərdə yürüsün kulan;
takī taluy takī mürən,
kün tuƣ bolƣīl kək kurīkan

(96 — 102 ـ قور)

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالغان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران.
تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،
ئوۋلۇقتا يۈرۈشسۇن مال ـ ۋاران.
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
قۇياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.

يەنە ئالايلى: ۋەزىر ئۇلۇغ تۇركىنىڭ تۇۋەندىكى بىر ئابزاس سوزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۇملىسىگە كىرىدۇ:

ay kaƣanum səngə yaxaƣu bolsunƣīl uzun,
ay kaƣanum səngə türülük bolsunƣīl tüzün;

bəngə kək təngri bərdi qüxümdə kəltürsün,
taluy turur yərni uruoqunga bərdürsün.

(قۇر ـ 327 — 323)

ئەي خاقانىم، ساڭا ئۇزۇن ئۇمۇر يار بولسۇن،
ئەي خاقانىم، سىنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلەرنى ئۇرۇغىغا بولۇپ بەرسۇن دەپ.

ئۇندىن باشقا، تارىخىي داستاندا بىرمۇنچە جۈملىلەر باركى، ئۇلار قارىماققا نەسرىدەك تۇرىدۇ، لېكىن ئۇلارنى سەللا دىققەت بىلەن تەھلىل قىلساق، دەرھال ئۇلار ئارىسىدا ئىنتايىن كۈچلۈك رېتىم پۇرىقى بارلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

oxul oqulnïng ̣ənglüki qïraqï kək ərdi,
aqïzï atax kïzïl ərdi,
kəzləri al,
saqlarï ķaxlarï ķara ərdilər ərdi

(قۇر ـ 7 — 5)

بۇ ئوغۇلنىڭ يۈزى كوك ئىدى،
ئاغزى چوغدەك قىزىل،
كوزلىرى هال،
چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى.

ئەمەلىيەتتە بۇ بىر ئابزاس سوزنىڭ رېتىملىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپلا قالماي. يەنە ئۇنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرى قاپىيىداش

شېئىر ئېكەنلىگىنى كورۇۋېلىشقا بولىدۇ.

يەنە ئالايلى، توۋەندىكى جۈملىنىڭ ھالىتىدىن كېيىن، ئۈچ ئاددى پېئىل قاتار ئىشلىتىلىپ ۋاقىتنىڭ تېز ئوتكەنلىگى ئىپادىلەنگەن:

kirik kündün song
bədüklədi
yürudi
oynadi

(11 — 12 ـ قۇر)

قىرىق كۈندىن كېيىن،
چوڭ بولدى،
ماڭدى،
ئوينىدى.

بۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن يەنە توۋەندىكىلەر بار:

künlərdin song,
kəqələrdin song,
yigit boldi.

(17 — 18 ـ قۇر)

كۈنلەر ئوتۇپ،
تۈنلەر ئوتۇپ
يىگىت بولدى.

bu qaqda,
bu yərdə

Altun Oq

bir-qong orman bar ərdi.

(18 ـ قۇر)

بۇچاغدا،

بۇ يەردە،

بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

ya birlə,

ok birlə,

xungkarnī oltürdi.

(42 ـ قۇر)

يا بىلەن،

ئوق بىلەن،

شۇڭقارنى ئۆلتۈردى.

ئۇندىن باشقا جەڭگە قارىتىلغان نۇرغۇن جۈملىنىڭ ئىشلىتىلىشمۇ داستاننىڭ رىتىملىقىنى كۈچەيتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز «ئوغۇز داستانى»نى مەلۇم ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

«ئوغۇز داستانى» تىل جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) يۇقۇرىدا «ئوغۇز داستانى» كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دەپ ئېيتقان ئىدۇق. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكىلەر ئىسپاتلايدۇ: ئۇنىڭدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

بەزى قالدۇقلىرى ساقلانغان، مەسىلەن، "aduq ـ ئېيىق"، "adak ـ ئاياق"، "bədük ـ بۈيۈك" قاتارلىقلار، ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئامىللىرىمۇ بار، مەسىلەن، "ayqïr ـ ئايغىر"، "koy- ـ قويماق"، "atnï ـ ئاتنى" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "adqïr"، "kod-"، "atïq"قا سېلىشتۇرۇڭ) قاتارلىقلار.

2) يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىرمۇنچە سۆزلەر بار، مەسىلەن، "jïda ـ نەيزە (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'süngü')"، "mürən ـ دەريا، ئېقىن (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'ögüz')"، "tüximəl ـ ۋەزىر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا، 'il ügüsi')"، "qak ـ ۋاقىت (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'öd')" ۋە "nükər ـ نوكەر"، "uran ـ جەڭگىۋار شوئار"، "xirə ـ جوزا" قاتارلىقلار.

3) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى تىل «خوچو سۆزلۈكى»① دىكى تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.

4) بەزى سۆزلەردە، سۆز بېشىدىكى 'ي'نىڭ ئورنىغا 'ج' (يېزىقتا 'چ' ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن) ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن، "jol ـ يول"، "jalbar- ـ يالۋۇرماق" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى 'yol' 'yalbar'غا سېلىشتۇرۇڭ). بۇ ئالاھىدىلىك قولىيازمىنى كۆچۈرگۈچىنىڭ تۈركىي تىلنىڭ قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىدىكى تىلدا (مەسىلەن، ھازىرقى زامان قازاق تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار) سۆزلىشىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

---

① «خوچو سۆزلۈكى» ـ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە تۈرگە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سۆزلۈك. خەنزۇچە 《高昌杂字》 دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى توت نۇقتىغا ئاساسەن، بىز فرانسىيىلىك پېللىئوت ئەپەندىنىڭ ئەسلىدىكى قولىيازما يۈەن سۇلالىسى (13 — 14 ـ ئەسىر) دەۋرىدە شىنجياڭنىڭ تۇرپان رايونىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلغان، هازىر پارىژدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا 15 ـ ئەسىر ئەتراپىدا هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ئەتراپىدا كوچۇرۇلگەن① دىگەن پىكىرگە قوشۇلىمىز.

يۇقۇرىدا بىز «ئوغۇز داستانى»نىڭ مەزمۇنى، شەكىل قۇرۇلمىسى، تىلىغا قارىتا دەسلەپكى يوسۇندا تەهلىل يۈرگۈزۈپ ئۆتتۇق. «ئوغۇز داستانى» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى، ئۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدىبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«ئوغۇز داستانى» ئۆزىنىڭ مەزمۇن جەهەتتىكى قەدىمىيلىكى، تىل جەهەتتىكى ئاددىيلىقى بىلەن ئاللا بۇرۇنلا مەملىكەتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا گوللاندىيە ئالىمى خۇس تارىخىي داستانىنىڭ بىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى «يېڭىدىن تېپىلغان ئوغۇزنامە»② دىگەن تېمىدا ئېلان قىلغان ئىدى، كېيىن يەنە ئارقا ـ ئارقىدىن رادلوف③،

① پېللىئوتنىڭ 1930 ـ يىلى «تۇڭباۋ»دا ئېلان قىلغان ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە قاراڭ.

② *Dietz: Der neuendeckte oughuzische cyklop. Halle und Berlin, 1815.*

③ ۋ. ۋ. رادلوف: *Kutatku Bilik, faksimile uygurskoy*

رىزانۇر①، پېللىئوت②، بانگ ۋە راخمات③ قاتارلىقلار ئۇنى تەك-
شۈرۈپ ئىزاھلىدى ۋە تەرجىمە قىلدى. 1959-يىلى، سوۋېت ئالىمى
شېرباخ④ ئۇنىڭ يېڭى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

بىز ئورۇپ يېزىش، تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريا-
نىدا، ئالدىنقى سەككىز بېتىدە رادلوف ئېلان قىلغان فوتو رەسىم
نۇسخىسىغا، قالغان قىسمىدا بانگ بىلەن راخمات 1932-يىلى
«گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى»دا ئېلان قىلغان
نۇسخىسىغا ۋە 1959-يىلى شېرباخ ئېلان قىلغان ئورۇپ يېزىلغان
نۇسخىسىغا ئاساسلاندۇق. فرانسىيىلىك پېللىئوت «تۇڭباۋ»دا (1930-
يىلى) ئېلان قىلغان «ئوغۇز داستانى»دىكى بەزى ئەدەبىي جۈملىلەر-
نى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلدۇق.
گوللاندىيىلىك خۇس ۋە رىزانۇرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەسلى كىتاپ-

---

rukopisi, SPb· 1890. str· 191——192 (قول يازمىنىڭ ئالدىنقى
8 بېتىنىڭ فوتو رەسىمىنمۇ ئېلان قىلدى): Das kudatku Bilik,
Theil I, SPb, 1891, str 232——244 (مانجۇ يېزىقىدا ئورۇپ
يېزىلغان)، str, X——XIII (نېمىسچە تەرجىمىسى).

① رىزانۇر: Oughouz-namé, épopée turque, Alexandrie, 1928.

② پ. پېللىئوت: Surla légende d' Ughuz-Khan en écriture Ouigoure, T'oung pao, 1930, Vol· XXVII, pp· 247——358.

③ ۋ. بانگ ۋە گ. ر. راخماتى: Die legende von Oghuz Qaghan, SPAW· Phil·——hist· KI· XXV·

④ ئا. م. شېرباخ: Oquz-name, Moskva, 1959

نى مەملىكىتىمىزدە تاپقىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىدۇق. لاتىنچە ئۇرۇپ يېزىلغان قىسمىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىق ھەرپىنى قوللاندۇق، بۇنىڭ ئىچىدە "ï" تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن نوۋەتلىشىدىغان قەدىمقى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشنى كورستىدۇ.

گېيىڭ شىمىن

تۇرسۇن ئايۇپ

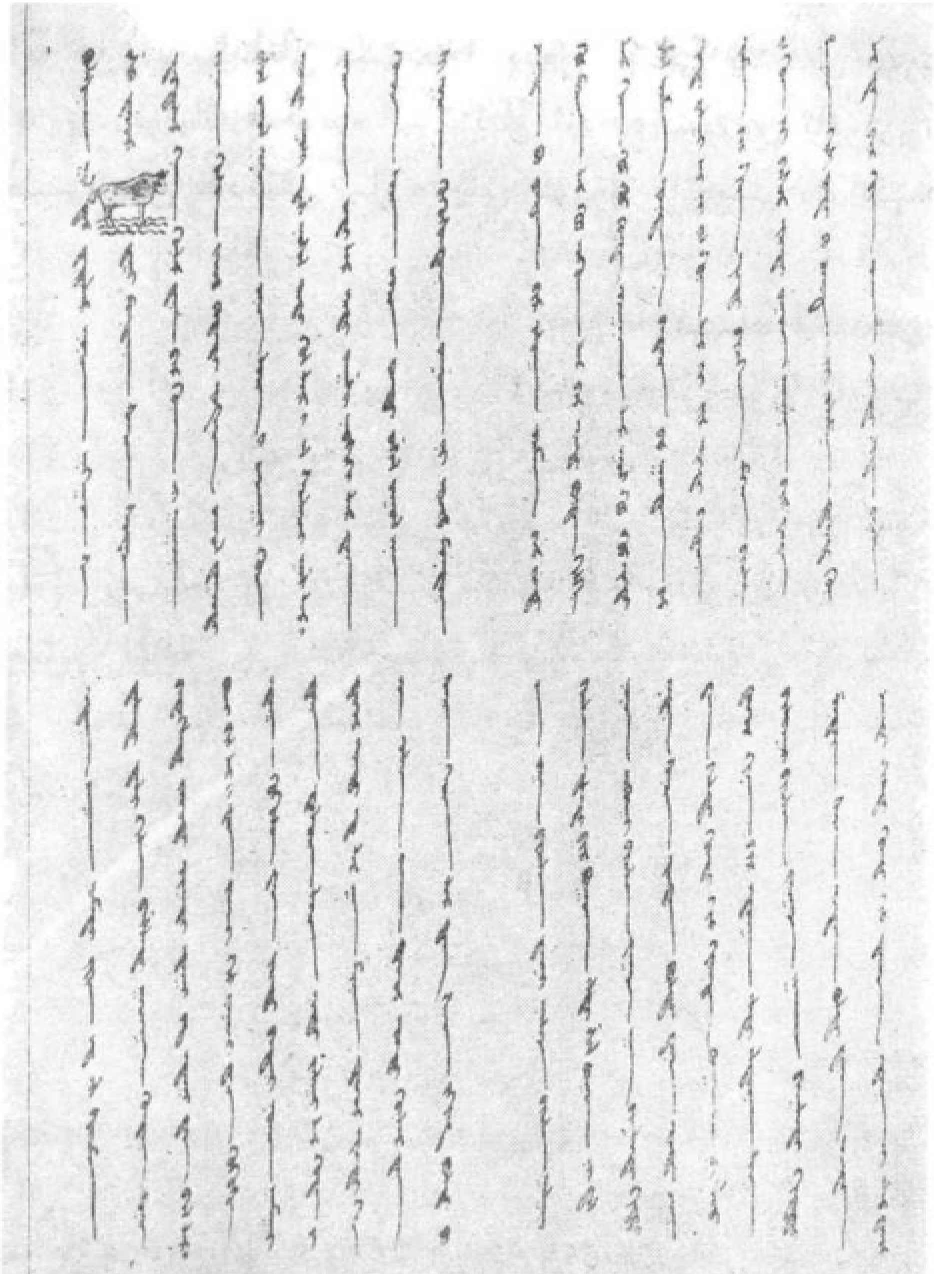

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى»دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. باش تەرەپتىن 1 — 4 - بەتلەر.

ئورۇپ يېزىلشى

1, bolsunoqïl dəp dədilər. anung angaoqusu

2. uxbu turur: takï mundan song səwinq

3. taptïlar. kənə künlərdən bir kün ay kaoqan

4. nung kəzü yarïp bodadï. ərkək ooqul tooqurdï.

5. oxul ooqulnung ənglügi qïraoqï kək

6. ərdi, aoqïzï atax kïzïl ərdi, kəzləri al, saqlarï, kaxlarï

7. kara ərdilər ərdi. yakxï nəpsikilərdən

8. kərüklugrək ərdi. oxul ooqul ana-

9. sïnïng kəgüzündün ooquzni iqip mundun

10. artïoqrak iqmədi. yig ət, ax, sürmə

11. tilədi, tili kələ baxladï. kïrïk kündün song

12. bədükllədi, yürüdi, oynadï.adaoqï ud adaoqï dəg, bəlləri

13. bəri bəlləridəg, yaoqrï kix yaoqrïdəg, kəgüzü

14. aduoq kəgüzü dəg ərdi. bədəninüng kamaoqï

15. tüg tülüklüg ərdi, yïlkïlar kütəyə

16. turur ərdi, atlaroqa minə turur ərdi, kik

17. aw awlaya turur ərdi; künlərdən song kəqələrdən

18. song y(i)git boldi. bu qakta bu

19. yərdə bir uluoq orman bar ərdi.

20. kəp mürənlər kəp əgüzlər bar ərdi, bunda kəlgən-
21. lər kik kəp kəp, bunda uqkanlar kux kəp kəp ərdi.
22. oxul orman iq(i)ndə bədük bir kïat(?) bar
23. ərdi, yïlkïlarni, əlgünlərni yər ərdi. bədük
24. yaman bir kik ərdi. birkə əmgə(k) birlə
25. əlgünni basup ərdi. oqquz kaqqan bir əriz
26. kaqqaz kixi ərdi. bu kïatnï(?) awlam(a)k tilədi. kün-
27. lərdə bir kün awqqa qïkti. jïda birlə,
28. ya ok birlə, takï kïlïq birlə, kalkan
29. birlə atladï. bir buqqu aldï. xul buqqunï tal-
30. nung qubuqqï birlə (y)ïqqaqka baqqladï. kətti.
31. andan song ərtə boldï. tang ərtə qak-
32. ta kəldi. kərdi kim kïat(?) buqqunï alup
33. turur. kənə bir aduqq aldï, altunluqq
34. bəlbaqqï birlə yïqqaqka baqqladï. kətti.
35. mundun song ərtə boldï. tang ərtə
36. qakta kəldi. kərdi kim kïat(?) aduqqnï alup turur.
37. k(ə)nə oxu (y)ïqqaqnïng tüb(i)ndə turdï. kïat(?)
38. kəlip baxï birlə oqquz kalkanïn urdï. oqquz
39. jïda bïrlə kïat(?)nïng baxïn urdï, anï
40. əltürdi. kïlïq birlə baxïn kəsti, aldi., kətti. k(ə)nə
41. kəlip kərdi kim: bir xungkar kïat(?)nïng iqəgüsin
42. y(ə)məktə turur. ya birlə ok birlə
43. xungkarnï əltürdi, baxïn kəsti. andan
44. song dədi kim: xungkarnung ang(a)qqu-
45. sï oxbu turur: buqqu y(ə)di, aduk y(ə)di,
yïdam

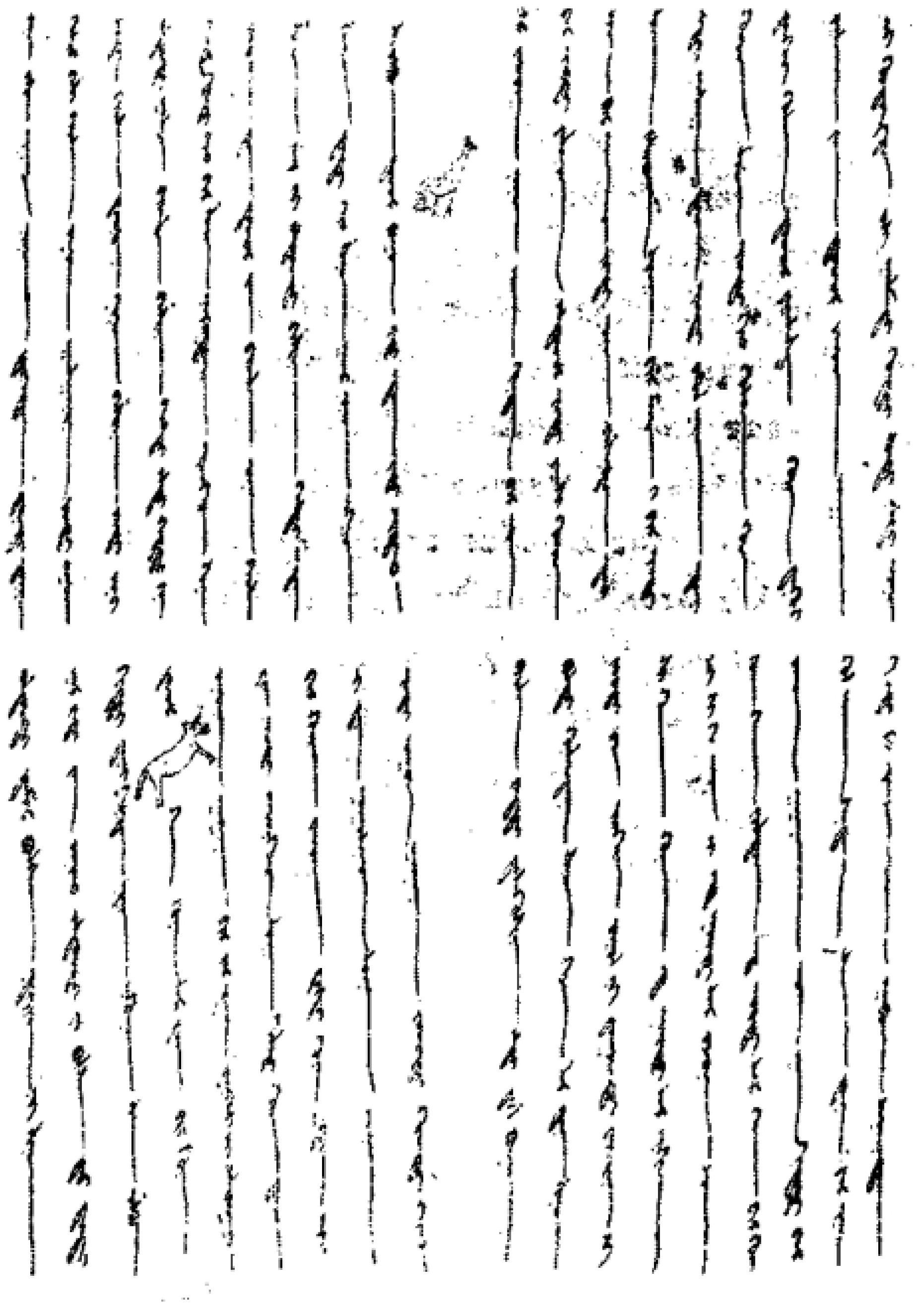

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «يۇقىرالار كىتاپخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. 5 — 8 - بەتلەر.

46. əltürdi, təmür bolsa. kīatni(?) xung-
47. ķar y(ə)di. ya okum əltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi,
48. kətti. taķī ķīat(?)nīng anguƣusu oxbu
49. turur: kənə künlərdə bir kün
50. oƣuz ķaƣan bir yərdə təngrini yalbarƣu-
51. da ərdi. ķarangƣuluķ kəldi. kəktün
52. bir kək yuruk tüxti. kündün aya(n)
53. aydan ķuƣulƣuluķrak
54. ərdi. oƣuz ķaƣan yürüdi, kərdi kim:
55. uxbu yaruķnung arasīnda bir ķīz
56. bar ərni. yalƣuz olturur ərdi. yaķxi kərük-
57. lüg bir ķīz ərdi. anung bax(ī)nda atax-
58. luƣ yaruķluƣ bir məngi bar ərdi.
59. altun ķazuķ dəg ərdi. oxul ķīz andaƣ
60. kərüklüg ərdi kim külsə, kək
61. təngri külə turur; y(ī)ƣlasa, kək təngri
62. y(ī)ƣlaya turur. oƣuz ķaƣan
63. anī kərdüktə əzi ķalmadī, kətti, səwdi, aldi, anung
64. birlə yatti, tiləgüsin aldi. təl boƣaz
65. boldī. künlərdən song, kəqələrdən song
66. yarudī, üq ərkək oƣulnī toƣurdī. birinqi-
67. sigə kün at ķoydīlar, ikinqi-
68. sigə ay at ķoydīlar, üqünqü-
69. sügə yulduz at ķoydīlar. k(ə)nə bir kün
70. oƣuz ķaƣan awƣa kətti. bir
71. kəl aras(ī)nda alīndan bir (y)īƣaq
72. kərdi. bu (y)īƣaqnung ķabuqaƣīnda
73. bīr ķīz bar ərdi. yalƣuz olturur ərdi.

74. yaḳxï kərüklüg bir ḳïz ərdi. anung
75. kəzü kəktün kəkrək ərdi,
76. anung saqï mürən usuɋï dəg, anung
77. tixi ünqü dəg ərdi. andaɋ kərük-
78. lüg ərdi kim yərning əlgüni anï kərsə,
79. ay ay ah ah ələrbiz dəp, süttən
80. ḳumuz bola tururlar. oɋuz ḳaɋan
81. anï kərdüktə əzi kətti, yürəkigə atax
82. tüxti, anï səwdi, aldï, anung birlə yattï, tiləgü-
83. sün aldï. təl boɋaz boldï. künlər-
84. dən song, kəqələdən song
85. yarudï, üq ərkək oɋulnï toɋurdï. birin-
86. qisigə kək at ḳoydïlar, ikin-
87. qisigə taɋ at ḳoydïlar üqünqü-
88. sügə təngiz at ḳoydïlar.
89. andan song oɋuz ḳaɋan bədük
90. təy bərdi, əlgüngə yarlïk
91. yarlap kəngəxtilər, kəldilər. kïrïḳ xirə,
92. ḳïrïḳ bəndəng qapturdï (yapturdï), tür-
93. lüg axlar, türlüg sürmələr, qubuyanlar, ḳïmïzlar
94. ax(a)dïlar, iqtilər. toydan song oɋuz
95. kaɋan bəglərgə əlgünlərgə
96. yarlïḳ bərdi, taḳï dədi kim sən
97. lərgə boldum ḳaɋan, alalïng ya takï
98. kalḳan; tamɋa bizgə bolsun
99. buyan, kək bəri bolsunqïl uran; təmür yïda-
100. lar bol orman, aw yərdə yürüsün ḳulan;
101. takï taluy takï mürən, kün tuɋ bolɋïl, kək

102. kurïkan dəp dədi. k(ə)nə andən song
103. oƣuz kaƣan tərt sarïƣa yarlïk
104. yumxadï. bildürgülük bitidi, əlqilərgə
105. bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitil-
106. mix ərdi kim mən uyƣurnïng kaƣanï bolamən,
107. kim yərning tərt bulungïnung kaƣanï
108. bolsam kərək turur. sənlərdən bax qalunƣu-
109. luk tiləp mən turur. oxul kim məning aƣïz-
110. umƣa bakar turur bolsa, tarïtïƣ
111. tartip dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
112. aƣïzumƣa bakmas turur bolsa, qamat
113. qakïp qərig qəkip duxman tutarmən.
114. taƣurak basïb asturïp yok bolsunƣïl
115. dəp kïlurmən dəp dədi. k(ə)nə bu qak-
116. ta ong yangakta altun kaƣan
117. dəgən bir kaƣan bar ərdi. uxbu altun
118. kaƣan oƣuz kaƣanƣa əlqi yumxab
119. yibərdi. kəp təlim altun kümüx tartïp kəp təlim
120. kïz yakut tax alïp kəp təlim ərdənilər yibər-
121. ip yumxap oƣuz kaƣanƣa s(o)yurkap
122. bərdi, aƣïzïƣa bakïndï bəgü birlə
123. dostluk kïldï. anung birlə amïrak
124. boldi. qong yangakïda urum dəgən
125. bir kaƣan bar ərdi. uxbu kaƣannung
126. qərigi kəp kəp, balïklarï kəp kəp ərdilər
127. ərdi. oxul urum kaƣan oƣuz kaƣan-
128. nung yarlïƣïn saklamas ərdi, kataƣla-
129. ƣu barmas ərdi. munï səz səz-

130. ni tutmas mən tururmən dəp yarlīķ-
131. ķa baķmadī. oɋuz kaɋan qamat
132. atup anga atlaɋu tilədi. qərig birlə
133. atlap tuɋlarnī tutup kətti. ķīrīķ
134. kündün song muz taɋ dəgən
135. taɋnung adaɋīɋa kəldi. ķurīkan-
136. nī tüxkürdi, xük bolup uyup turdi. tang ərtə
137. boldukta oɋuz ķaɋannung
138. ķurīķanīɋa kün dəg bir
139. yaruķ kirdi. ol yaruķtun kək
140. tülüklüg, kək yalluɋ bədük
141. bir ərkək bəri qīķtī. oxul bəri oɋuz
142. ķaɋanɋa səz bərip turur ərdi.
143. taķī dədi kim ay ay, oɋuz, urum
144. üstigə sən atlar bolasən.
145. ay ay, oɋuz tapuɋunglarɋa mən
146. yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
147. andan song oɋuz kaɋan
148. ķurīķannī türtürdi, kətti, kərdi
149. kim qərigning tapuķlarī-
150. da kək türüklüg kək yalluɋ
151. bədük bir ərkək bəri yürügüdə
152. turur. ol bərining artlarīn ķataɋ-
153. lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
154. nəqə künlərdən song kək
155. tülüklüg kək yallüɋ bu bədük
156. ərkək bəri turup turdī. oɋuz taķī qərig
157. birlə turup turdī. munda itil mürən dəgən

158. bir talay bar ərdi. itil mürənnung ķuduɑq-
159. īda bir ķara taɑq tapīɑqīda
160. uruxɑqu tutuldī. oķ birlə yīda
161. birlə ķīlīq birlə uruxtīlar. qərig-
162. lərning aralarīda kəp təlim boldī uruxɑqu,
163. əlgünlərning kəngülləridə
164. kəp təlim ḅoldī ķayɑqu. tutulunq, uruxunq
165. andaɑq yaman boldī kim itil mürən-
166. nüng suɑqī ķīp ķīzīl, sip singir dəg
167. boldī. oɑquz ķaɑqan bastī. urum ķaɑqan
168. ķaqtī.oɑquz ķaɑqan urum ķaɑqan-
169. nung ķaɑqanluɑqīn aldī, əl
170. günin aldī. ordusīɑqa kəp
171. uluɑq əlüg barɑqu, kəp təlim tirig
172. barɑqu tüxü boldī. urum kaɑqannung
163. bir ķarundaxī bar ərdi, urus bəg dəgən
174. ərdi. ol urus bəg oɑqulun taɑq baxī-
175. da tərəng mürən arasīda
176. y(a)kxī bərk baluķķa yumxadī. taķī
177. dədī kim baluķnī ķataɑqlaɑqu kərək turur.
178. sən taķī uruxɑqulardan song baluk-
179. nī bəngə saķlap kəlgil, dəp dədi. oɑquz
180. ķaɑqan oxul balukķa atladī. urus
181. bəgning oɑqulī anga kəp altun
182. kümüx yibərdī. taķī dədi kim: ay, məning
183. ķaɑqanum sən. məngə atam bu
184. baluķnī bərüp turur. taķī dədi kim: baluķ-
185. nī ķataɑqlaɑqu kərək turur. sən taķī

186. uruxoqulardan song baluknï bəngə
187. saklap kəlgil, dəp dədi. atam qamat atup ərsə
188. mənüng tapum ərürmü? səndən
189. yarluk baoqluoq bəllüg bolamən.
190. bizning kut(ï)bïz səning
191. kutung bolmux, bizning uruoq(ï)-
192. bïz səning (y)ïoqaq(u)ngnung
193. uuruoqï bolmux bolub turur. təngri sən-
194. gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumnï kutumnï bərəmən. bərgü
196. bərip dostluktan qïkmas tur(urmən),
197. dəp dədi. ooquz kaoqan y(i)gitning
198. sezün y(a)kxï kərdi, səwindi, küldi. takï
199. ayttï kim: məngə kəp altun yumxapsən
200. baluknï yakxï saklabsən dəp dədi. anung
201. üqün anga saklap at koydï, dostluk
202. kïldï. k(ə)nə qərig birlə ooquz kaoqan
203. itil dəgən mürən(gə kəlti). itil (dəgən)
204. bədük bir (mürən) turur. ooquz kaoqan anï
205. kərdi. takï dədi kim: itilning suoqïdan
206. nəqük kəqərbiz dəp dədi. qərigdə bir
207. y(a)kxï bəg bər ərdi. anung atï uluoq ordu
208. bəg ərdi. uzluoq (ukoquluoq) bir ər ərdi.
209. kərdi kim (kuduoqïda kəp təlim) tallar, kəp təlim
210. yïoqaqlar (bar ərdi. uxbu bəg···)oxul yïoqaq-
211. lar······ kəsti. yïoqaqlarda
212. yattï, kəqti. ooquz kaoqan səwinq attï. küldü.
213. takï ayttï kim: ay ay, sən munda bəg

214. bolung kïpqaķ đəgən sən bəg bolung
215. đəp đədi. taķï ilgərü kəttilər. andan song
216. oɋuz kaɋan k(ə)nə kek tülüklüg
217. kek yalluɋ ərkək bəri kerdi. uxbu kek
218. beri oɋuz ķaɋanɋa ayttï kim: əmdi
219. qərig birlə mundun atlang, oɋuz
220. atlap əlgünlərni, bəglərni kəldür-
221. gil, mən səngə baxlap yolnï kergürür-
222. mən đəp đədi. tang ərtə bolđuķta
223. oɋuz ķaɋan kerdi kim ərkək beri
224. qərigning tapuķlarïda yürügü-
225. də turur. s(ə)w(i)nđi, ilgərü kətti. oɋuz
226. ķaɋan bir qoķurtan ayɋïr atķa minə
227. turur ərdi. oxul ayɋïr atnï bək qoķ səw(ə)yür
228. ərdi. yolda uxbu ayɋïr at kezdən yitü
229. k(a)qtï, kətti. munda uluɋ bir taɋ bar
230. ərdi. üzə üstündə tong takï muz
231. bar turur. anung baxï soɋuķtan ap aķ
232. turur. anung üqün anung atï muz taɋ
233. turur. oɋuz kaɋannïng atï muz taɋ
234. iqigə kaqïp kətti. oɋuz ķaɋan mundan
235. kep qaɋï əmgək qəküp turdï. qərigdə
236. bir bədük ķaɋïz ər bəg bar ərdi.
237. qalang bulangdan koruķmas turur
238. ərdi. yürügüdə soɋurɋuda onga
239. ər ərdi. oxul bəg taɋlarɋa kirdi,
240. yürüdü. toķuz kündün song oɋuz
241. kaɋanɋa ayɋïr atnï kəldürdi. muz

242. taqlarda kəb soqluk bolupdan ol bəg
243. kaqardan sarunmïx ərdi, ap ak ərdi. oquz
244. kaqan səw(i)nq birlə küldü, aytti kim:
245. ay, sən munda bəglərgə bolqïl baxlïq,
246. (mə) m(ə)ng(ü)ləp səngə at bolsun kaqarlïq
247. dəp dədi. kəp ərdəni soyurkadï, ilgərü kətti.
248. k(ə)nə yolda bədük bir üy kərdi. bu üynüng
249. taqamï altundan ərdi, tungluklarï takï
250. kümüxtün, kalïk(a)larï təmürdün ərdilər
251. ərdi. kapuluq ərdi, aqkïq yok ərdi.
252. qərigdə bir y(a)kxï qəbər ər bar ərdi, anung
253. atï təmürdü kaqul dəgən ərdi. anga
254. yarlïk kïldï kim: sən munda kal, aq kalïk(a)
255. aqqungdun song kəl orduqa dəp
256. dədi. mundan anga kalaq at koydï. ilgə-
357. rü kətti. k(ə)nə bir kün kək tülük-
258. lüg kək yalluq ərkək bəri yürüməyin
259. turdï. oquz kaqan takï turdï, kurïkan
260. tüxkürə turqan turdï. tarlaqusïz
261. bir yazï yər ərdi. munga qürqit dədürürlər ərdi.
262. bədük bir yurt, əlgün ərdi. yïlkïlarï
263. kəp, ud, buzaqlarï kəp, altun kümüxləri kəp,
264. ərdəniləri kəp ərdilər ərdi. munda qürqit kaqan-
265. ï əlgüni oquz kaqanqa karxu
266. kəldilər. urux tokux baxlandï. oklar birlə kïlïq-
267. lar birlə uruxtïlar. oquz kaqan baxtï,
268. qürqit kaqannï bastï, əltürdi, baxïn
269. kəsti. qürqit əlgünin əz aqïzïqa

270. baḳīndurdī. u(rux)ɣudun song oɣuz ḳaɣan-
271. nung qərigigə, nəkərlərigə əlgün-
272. igə andaɣ uluɣ əlüg barɣu tüxti kim
273. yükləməkkə kəldürməkkə at, kaɣatīr, ud
274. azliḳ boldī, anda oɣuz kaɣannung
275. qərigidə uzluɣ yaxḳī bir qəbər kixi bar ərdi. anīng
276. atī barmaḳluɣ yosun billig ərdi. bu qəbər
277. bir ḳanɣa qaptī. ḳanɣa üstündə əlüg
278. barɣunī ḳoydī. ḳanɣa baxīda tirig
279. barɣunī ḳoydī, tar(ī)ttīlar, kəttilər. nəkərlər-
280. nüng əlgünnüng ḳamaɣī munī kərdilər, xaxtīlar.
281. ḳanɣalar taḳī qaptīlar. munlar ḳanɣa yürümək-
282. tə ḳanɣa, ḳanɣa səz bərə turur
283. ərdilər ərdi. anung üqün anlarɣa
284. kanɣa at ḳoydīlar. oɣuz ḳaɣan ḳanɣa-
285. larnī kərdi, küldi. taḳī ayttī kim: ḳanɣa, ḳanɣa
286. birlə əlügni tirig yürügürsün, kanɣa-
287. luɣ səngə at bolɣuluɣ kanɣa
288. bilgürsün dəp dədi, kətti. andan song
289. kənə bu (kək) tülüklüg kək yalluɣ
290. ərkək bəri birlə sīndu. taḳī tangɣut, taḳī
291. xaɣam yangɣaklarīɣa atlap kətti.
292. kəp uruxɣudan kəp toḳuxɣudun song
293. anlarnī aldī, əz yurtīɣa birlədi,
294. bax(a)tī, bastī. k(ə)nə taxḳarun ḳalmasun
295. billüg bolsun kim: kündünki bulungda
296. barkan dəgən bir yər bar turur. uluɣ
297. barɣuluɣ bir yurt turur. kəp īsīɣ bir yər

298. turur. munda kəp kikləri, kəp kuxlarī bar turur,
299. altunī kəp, kümüxi kəp, ərdəniləri kəp turur. əlgün-
300. lərining ənglügi qīraqī kap kara turur.
301. oxul yərning kaqanī masar dəgən bir kaqan
302. ərdi. oquz kaqan anung üstigə
303. atladī. andaq yaman uruxqu boldī. oquz
304. kaqan bax(a)tī, masar kaqan kaqtī. oquz
305. anī bastī, yurtīn aldī, kətti. anung dostlarī
306. kəp səwinq(lər) taptī, anung duxmanlarī kəp
307. kayqular t(aptī). oquz kaqan (anī) bax(a)tī,
308. sanaquluksīz nəmələr yīlkī-
309. lar aldī, yurtīqa üyigə tüxti, kətti.
310. k(ə)nə qaxkarun kalmasun kim
311. billüg bolsun kim oquz kaqannung
312. yanīda ak sakalluq muz saqluq
313. uzun uzluq bir kart kixi turur bar ərdi,
314. ukquluq tüzün bir ər ərdi, tüximəl
315. ərdi. anung atī uluq türük ərdi. kün-
316. lərdə bir kün yikuda bir altun
317. ya kərdi. takī üq kümüx ok kərdi. bu altun
318. ya kün tokuxīdan da kün batuxī-
319. qaqa tə(k)kən ərdi. takī bu üq
320. kümüx ok tün yangakka kətə
321. turur ərdi. uykudun song tüxtə kər-
322. gənin oquz kaqanqa bildürdi,
323. takī dədi kim: ay, kaqanum, səngə
324. yax(a)qu bols(un)qīl uzu(n). (ay, kaqan)um səngə
325. tər(ü)lük bols(un)qīl tüzün. (bəngə kək)

326. təngri bərdi tüxümdə kəldursün, talay
327. turur yərni uruqungqa bərdürsün
328. dəp dədi. oquz kaqan uluq türük-
329. nüng sezün y(a)kxi kərdi, egüdün
330. tilədi. egüdügə kərə kïldï. andan
331. song ərtə bolupda akalarnï ini-
332. lərni qarlap kəldürdi. takï ayttï kim: ay, məning
333. kengülüm awnï tiləp turur. karï boloqumdan
334. məning kaqïzluqum yok turur. kün,
335. ay, yulduz tang sarïqa sənlər barung.
336. kek, taq, təngiz tün sarïqa sən–
337. lər barung dəp dədi. andan song üqəgü-
338. sü tang sarïqa bardïlar, takï üqəgü-
339. sü tün sarïqa bardïlar. kün, ay,
340. yulduz kep kiklər, kep kuxlar awlaqu-
341. larïdan song yolda bir altun yanï
342. qaptïlar, aldï(lar), atasï(qa bərdilər).
343. (oquz kaqan səwindi, küldi. takï anï)
344. üq buzquluk kïldi. takï (ayttï) kim: ay, aka-
345. lar ya bolsun sənlərnung, ya dəg
346. oklarnï kekkəqə atung dəp
347. dədi. k(ə)nə andan song kek, taq,
348. təngiz kep kiklər. kep kuxlar awlaqu-
349. larïdan song yolda üq kümüx ok-
350. (ni) qaptïlar, aldïlar, atasïqa bərdilər.
351. oquz kaqan səwindi küldi. takï ok-
352. larnï üqügə üləxtürdi. takï ayttï
353. (k)im: ay, inilər oklar bolsun sələr-

354. nüng. ya attī okni. oķlar dəg
355. sənlər bolung dəp dədi. k(ə)n(ə) andan
356. song oqquz ķaqan uluq ķuriltay
357. qakīrdī. nəkərlərin əlgünlərin
358. qarlp qaķīrdī. kəlip kəngəxip olturdī(l)ar oqquz
359. ķaqan bədük ordu(da)······
360. ······(ong yaqīda)
361. (ķirīķ ķulaq yīqaqnī tiktürdi. anung)
362. baxīda bir altun (taquķ ķoydī, adaqī)
363. da bir aķ ķoyun baqladī. (qo)ng
364. yaqīda kīrīķ ķulaq y(ī)qaqnī tiktür-
365. di. anung baxīda bir ķümüx taquķ ķoydi,
366. adaqīda bir ķara koyunnī baqladī.
367. (ong) yakta buzuķlar olturdī,
368. qong yakta üq oklar olturdī.
369. kīrīķ kün ķīrīk kəqə ax(a)dīlar.
370. i(q)tilər, səwinq taptīlar andan song ķaqan
371. (oq)ullarīqa yurtīn ül(ə)xtürüp bərdi, takī dədi kim:
372. ay, (oq)ullar, kəp mən axtum, uruxqular kəp mən kərdum,
373. jīda bilə kəp oķ attum, ayqīr b(i)rlə kəp yürü-
374. düm, duxmanlarnī y(ī)qlaqurdum, dostlarumnī mən
375. küldurdüm. kək təngrigə mən ətədüm,
376. sizlərgə bərəmən yurtum dəp dədi······
377. ············
378. ············

تەرجىمىسى

①(1)

②1. ئاشۇنداق بولسۇن دېيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق:
(بۇقىنىڭ رەسمى سىزىلغان)

2. شۇندىن كېيىن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى.

3. بىر كۈنى ئايخاننىڭ كوزى يورىدى،

4. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.

5. بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز-چىرايى كوك ئىدى،

6. ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى هال، چاچلىرى، قاشلىرى

7. قارا ئىدى. ئۇ هور پەرىلەردىنمۇ

8. چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل

9. ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئېمىپلا، ئىككىنچىلەپ

---

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان (1)، (2)، (3)......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىكى بەت سانىنى كورستىدۇ.

② هەر بىر قۇرنىڭ بېشىغا قويۇلغان 1.، 2.، 3......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىكى قۇر سانىنى كورستىدۇ.

(2)

10. ئانسنى ئەممدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،
11. تىلى چىقشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن.
12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئوينىدى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
13. بېلى بورى بېلىدەك، مورىسى قارا بۇلغۇن مورىسىدەك، كوكسى
14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۇتۈن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى.
15. ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى،
16. ئاتلارنى مىنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى.
17. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

(3)

18. ئۇ، يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ
19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى،
20. ئۇنىڭدا كوپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.
21. بۇ يەردە ياۋايى هايۋانلار كوپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.
22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى،
23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقىنىڭ جېنىغا زامىن بولغان
24. ئىنتايىن ۋەھشى بىر هايۋان ئىدى، ئۇ ئەل-جامائەتكە زور
25. جەۋرى-جاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر

26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئوۋلىماقچى بولدى.
27. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق، يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ
29. ئاتلاندى. بىر بۇغا ئوۋلىدى، ئۇ، بۇ بۇغىنى
30. تالنىڭ چىۋىقى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
32. كوردىكى قىئات بۇغىنى ئېلىپ
33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئوۋلاپ،
34. ئۇنى ئالتۇن بەلۋىغى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىئات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا،
38. قىئات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى.
39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى
40. ئۆلتۈردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى،
41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچ-
باغرىنى
42. يەپ تۇرغان. ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا

43. بىلەن ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى. ئاندىن

44. كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى (بىر شۇڭقارنىڭ رەسمى سىزىلغان).

45. قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تومۇردەك قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى،

47. شۇڭقار قىئاتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،

48. ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى." سوزلەپ بولۇپ كېتىپ قالدى. مانا بۇ

49. قىئاتنىڭ تۇرقى (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان). كۈنلەرنىڭ بىرىدە

50. ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)

51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر

52. كوك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق،

53. ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.

54. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە، بىر قىز

56. تەنها ئولتۇرغان.

57. ئۇ ساھىپ جامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پىشانىسىدە چوغىدەك

AltunDaq

58. پاقىراق مىڭى بولۇپ، خۇددى

59. تومۇر قوزۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،

60. ئۇ كۆلسە تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى،

61. ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان

62. ئۇنى كۆرگىنىدە پۇتۇن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھۇشىدىن
كەتتى،

63. ئۇنىڭغا كويۇپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىگە يەتتى.

65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

66. ئۇنىڭ كوزى يورىدى، ئۇچ ئوغۇل تۇغدى.

67. تۇنجىسىغا كۈن دەپ،

68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە

69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى

70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.

71. ئالدىدىكى كولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۇپ

72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا،

(9)

73. بىر قىز تەنها ئولتۇراتتى.

74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ

75. كوزى ئاسماندىنمۇ كوكرەك،

76. چېچى سۇ ئېقىمىدەك،

77. چىشى ئۈنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق

78. ساھىپ جامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كورسە

79. "ئاھ، ئاھ، جاننى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. سۈت

80. قىمىزغا ئايلاندى. ئوغۇز خاقان

81. ئۇنى كورگىنىدە ھۇشىدىن كەتتى، يۈرۈگىگە

(10)

82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياتتى،

83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى.

84. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

85. ئۇ يەڭگىدى. ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.

86. تۇنجىسىغا كوك،

87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ،

88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى.

89. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ

90. توي بەردى، ئەل- جامائەتنى تەكلىپ قىلدى.

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شىرە،

92. قىرىق بەندۈك ياساتتى.
93. كوپچىلىك تۈرلۈك نازى-نىمەتنى يىيىشتى،
94. تۈرلۈك مەي-شاراپلار ئىچىشتى. تويدىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل-جامائەتكە
96. يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دىدى:
97. ”مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان ، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
99. كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(12)

100. تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا
101. يۈرۈشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
102. قوياش تۇغ بولسۇن،
103. ئاسمان قورغان.“ ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەرەپ تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دىيىلگەن:
106. ”مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۈتۈن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بوي سۇنۇشڭلارنى

(13)

109. سورايمەن. كىمكى مېنىڭ ئاغزىمغا

.110 باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ،
.111 ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
.112 كىمكى ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن
.113 لەشكەر تارتىپ،
.114 ئۇنى ئۇزۇمگە دۇشمەن تۇتىمەن.
.115 لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقىتىدۇ"
.116 بۇ چاغدا، ئوڭ تەرەپتە
.117 ئالتۇن خاقان دىگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ

(14)

.118 ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
.119 نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش،
.120 نۇرغۇن ياقۇت، ئۈنچە ـ مەرۋايىتنى سوغا قىلىپ،
.121 ئوغۇز خاقانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئوغۇز خاقان
.122 ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.
.123 ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
.124 سول تەرەپتە ئۇرۇم (رىم) دىگەن
.125 بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقانىنىڭ
.126 لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(15)

.127 بۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز

128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل

129. قىلمىدى، ئۇنى ھورمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى

130. "بۇ سوزلەرگە پىسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىققا بوي سۇنمىدى.

131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقاننىڭ

132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى.

133. تۇغلىرىنى كوتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى.

134. قىرىق كۇندىن كېيىن، مۇز تاغ دىگەن

135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى.

(16)

136. چىدىر تىكىپ، شۈك بولۇپ ئۇخلاشتى.

137. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇز خاقاننىڭ

138. چىدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى.

139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كوك

140. تۈكلۈك، كوك يايىلىق چوڭ

141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز

142. خاقانغا مۇنداق دىدى:

143. "ھەي، ئوغۇز سەن

144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.
148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
149. كوك تۈكلۈك، كوك يايىلىلىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.

(18)

154. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كوك
155. تۈكلۈك، كوك يايىلىلىق بۇ چوڭ
156. ئەركەك بورى يولىدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى
157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل
158. دىگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتىل دەرياسىنىڭ
159. قىرغىقىدىكى قارا تاغ باغرىدا
160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
161. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ناھايىتى كوپ
162. جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش

(19)

163. ئەل ـ جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ

164. سالـدى. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،
165. ئىتىل دەرياسىنىڭ سۈيى
166. قىپ ـ قىزىل سىرغا ئايلاندى.
167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،
168. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان
169. ئۇرۇم خاقانىنىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،
170. ئەل ـ جامائەتنى ئوزىگە قاراتتى، نۇرغۇنلىغان جانسىز
171. ۋە جانلىق غەنىـمەتـلەر ئوغۇز خاقانـىنىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقانىنىڭ بىر
173. قېرىندىشى بولۇپ ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.
174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى
175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى
176. چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان،
177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى. ھەمدە ئوغلىغا
178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنـمۇ،
179. شەھەرنى قوغـداپ قېلىـشىڭ كېرەك" دىدى.
180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا

182. نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەكەلدى،
183. ھەمدە: "ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!
184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
186. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك دىگەن.
187. ئەگەر ئاتام خاپا بولۇپ قالسا،
188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن.

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
192. سېنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
193. تەڭرى ساڭا
194. پۈتۈن زېمىننى ئاتا قىلماقتا. مېنىڭ جىسمىم ۋە
195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دىدى.
197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سوزى
198. ياقتى، شاتلىنىپ كۈلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كوپ ئالتۇن تەقدىم قىپسەن،

200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن“ دىدى.
201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ“ دەپ ئات قويىدى،
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كورۇپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتىلنىڭ سۇيىدىن قانداق ئوتەرمىز؟“ لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئۇلۇس ئوردا بەگ دىگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئېقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال ـ ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىغىنى
210. كوردى، بۇنىڭ بىلەن ھىلىقى بەگ......ئاشۇ ياغاچلار......
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۇستىدە لەيلىتىپ، ئوزلىرى ئۇنىڭ
ئۇستىگە چىقىپ ئىتىل دەرياسىدىن ئوتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۇلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.“
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھىلىقى كوك تۇكلۇك،

(25)

217. كوك يايلىلىق ئەركەك بورىنى كوردى.

218. بۇ كوك بورى ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:
219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال.
220. سەن ئەل ـ جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ،
221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن."
222. تاڭ ئاتقاندا، ئوغۇز خاقان ئەركەك
223. بورىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،
224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىغىنى كورۇپ شاتلاندى
225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىپار ئايغىر ئاتقا
227. مىنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن
228. ياخشى كورەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كوزدىن
229. يۇتتى. بۇ يەردە ئىگىز بىر تاغ بار ئىدى.
230. ئۇنىڭ ئۇستىدە توڭ ـ مۇزلار بار ئىدى.
231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى،
232. شۇڭا بۇ تاغ مۇز تاغ
233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقانىنىڭ ئېتى
234. مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

236. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۇزۇنغىچە ئازاپ چەكتى.

236. لەشكەر ئىچىدە بەستىلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى،
237. ئۇ ھېچنىمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى،
238. جەڭلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى تاققا كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى ھازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۈتۈن ئەت ـ جانىنى
243. قار ـ مۇز قاپلىغان ئىدى.

(28)

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "ھەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق." ھەمدە
247. ئۇنىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئىگىز بىر ئۆينى كوردى،
249. بۇ ئۆينىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۈڭلۈكى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىكى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىكى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەر ئىچىدە بىر چىۋەر ئۇستام بار ئىدى.

(29)

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ قاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇ يەردە قال،

255. ئىشكنى ئاچ، ئىشكنى ئاچقاندىن كېيىن
256. ئوردىىغا قايىتىپ بار" دەپ يارلىق چۈشەردى ھەمىدە ئۇنىڭغا
قالاچ دەپ ئات قويدى.
257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،
258. كوك يايلىلىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى.
259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.
260. بۇ تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،
261. چۈرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۇنىڭ ئەل ـ جامائىتى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.
263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا ـ كالىلار، ئالتۇن كۈمۈش،
264. ئۈنچە ـ مەرۋايىتلار كوپ ئىدى. چۈرچىت خاقان
265. ۋە ئەل ـ جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.
266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ
267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۈرچىت
268. خاقاننى يەڭدى، ئۇنىڭ بېشىنى
269. ئېلىپ ئولتۇردى. چۈرچىتنىڭ ئەل ـ جامائىتىنى
270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقاننىڭ لەشكەرلىرىگە، نوكەرلىرىگە ۋە

272. خەلقىگە شۇنداق كوپ غەنىمەتلەر چۈشتىكى،
273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، قېچىر، كالىلار
274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقاننىڭ
275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چۈەر كىشى بار بولۇپ،
276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
277. بۇ چۈەر ئادەم بىر ئىگىز هارۋا ياسىدى. هارۋا ئۈستىگە
278. جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلىدى، هارۋىنىڭ ئالدىغا
279. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا هارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوكەرلەر، ئەل ـ جامائەت بۇنى كورۇپ
281. هەيران بولدى، ئۇلارمۇ هارۋا ياسىدى.
282. ئىگىز هارۋا ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دىگەن ئاۋاز چىقاتتى،
283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا "قانغا" دەپ
284. ئات قويىدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كورۇپ،
285. كۈلدى، ئېيتتىكى: "قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى
286. جانلىق غەنىمەت سورەپ ماڭىدىكەن.
287. ئىگىز هارۋىنى مەڭگۇ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۇچۇن، قانغۇلۇق
288. ساڭا ئات بولسۇن." سوزىنى توگىتىپ يۈرۈپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كوك توكلۇك، كوك يايلىلىق

290. ئەركەك بورى بىلەن بىللە سىندۇ، تاشغۇت،
291. شاغام تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئۇ يەرلەرنى ئوز دولەت تېررىتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
295. جەنۇپ تەرەپتە بارقان دىگەن
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇ يەر
297. ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.

(34)

298. ئۇ يەردە ھايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۇمۇش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ ـ قارا ئىكەن.
301. خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار خاقان ئىكەن.
302. ئوغۇز خاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇز خاقان يەڭدى، ماسار خاقان قاچتى.
305. ئوغۇز خاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۇشمەنلىرى زار

(35)

307. قاقشدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يەڭگەندىن كېيىن،
308. پۈتمەس ـ تۈگۈمەس بايلىققا ۋە مال ـ چارۋىغا ئىگە بولدى
309. ھەمدە ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.
310. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
311. كىشلەرگە بىلدۈرۈش كېرەك، ئوغۇز خاقاننىڭ
312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق،
313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىللا ۋەزىر ئىدى،
315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرۈك ئىدى.

(36)

316. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە
317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كوردى.
318. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە سوزۇلغان
319. ئىدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنىڭ ئۇچى
320. شىمالنى كورستىپ تۇراتتى.
321. ئويغۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەشكەنلىرىنى
322. ئوغۇز خاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دىدى:
323. "ھەي، خاقانىم،
324. ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،

(37)

325. هەي خاقانىم، سىنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىن ئۇرۇغىغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ." ئوغۇز خاقان ئۇلۇغ
329. تۇرۇكنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن" دىدى.
331. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا، باللىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۇرۇپ ئېيتتىكى: "ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئۇۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۇچۇن،

(38)

334. ئۇۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. كۈن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۇچىڭلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بېرىڭلار.
336. ئاسمان، تاغ، دېڭىز ئۇچىڭلار تۈن قاراڭغۇسى
337. تەرەپكە بېرىڭلار." بۇنىڭ بىلەن
338. ئۇچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۇچى تۈن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى، كۈن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى،
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇز خاقان شاتلاندى ھەمدە
344. ئالتۇن يانى ئۇچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:
345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كوككىچە ئېتىڭلار."
347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ
348. ۋە دېڭىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغانىدىن كېيىن،
349. يولدىن ئۇچ كۇمۇش ئوق تېپىۋالىدى ھەمدە
350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.
351. ئوغۇز خاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئۇچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:
353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
354. يا ئوقنى تۇغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش
355. (ياغا بوي سۇنۇڭلار)." شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.
357. نوكەرلىرىنى، ئەل ـ جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ
358. بامەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان
359. چوڭ چېدىردا......
360. ......(ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

361. قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى،
362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى.
363. ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول
364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى،
366. تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
367. ئوڭ تەرەپتە بۇزۇقلار ئولتۇردى،
368. سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى.
369. قىرىق كېچە-كۈندۈز توي بولدى،

(42)

370. ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن،
371. ئوغۇز خاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۈلەشتۈرۈپ بەردى،
372. ئېيتتىكى: "ھەي، ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
373. كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم. يا بىلەن كوپ ئوق
ئاتتىم، ئايغىر بىلەن
374. كوپ يوللارنى كەزدىم. دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى
375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
376. ئەمدى يۇرتنى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن."..........
377. ....
378. ....

ئىزاھلار

ئىزاھات قىسمىدا قوللىنىلغان قىسقارتىلغان سۆز ۋە بەلگىلەر تۆۋەندىكىچە:

DTS: Drevne Tyurkskiy Slowar, Lenin'grad, 1969، (قەدىمقى تۈركىي تىل لۇغىتى)

AG:Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1950. (قەدىمقى تۈركىي تىل گرامماتىكىسى)

< : ......دىن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

> : ......غا ئۆزگەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

= : تەڭلىك بەلگىسى.

~: ئوخشاش دېگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

1. bolsunqīl: "bol-" دېگەن پېئىلدىن كەلگەن بولۇپ، پېئىلنىڭ III شەخس بۇيرۇق راي شەكلىنىڭ كەينىگە II شەخس بۇيرۇق راي قوشۇمچىسى -qīl نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. مۇنداق قوشما شەكىل «ئوغۇز داستانى»دىلا كۆرۈلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدىكى باشقا يادىكارلىقلاردا كۆرۈلمەيدۇ.

1. angaqu (تۇرۇق، چىراي): anga- (سىزماق، تۇرقىنى سىزماق) دېگەن پېئىلدىن كەلگەن. بۇ پېئىل ang (تۇرۇق، چىراي)

دىگەن ئىسمغا پېىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. kənə (يەنە): هازىرقى زامان تۈرك تىلىدىكى "gənə (يەنە)" گە سىڭىشتۇرۇڭ.

3. ay ka(qa)n: شىرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (تەپسىلاتى 244 ـ قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتا) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى، ئۇ "aykan" دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىمۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە "خان"نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ نۇقتا قەدىمقى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شۇنىداقىلا ئانىلىق جامائەدىن ئاتىلىق جامائەگە ئوتۇشتىكى ئىجتىمائى باسقۇچنىڭ قالدۇغى بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

4. kəzī yarī- (كوزى يورىماق): هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوزى يۇرىماق"قا سىڭىشتۇرۇڭ.

4. boda-: "bod (بوي)" دىگەن ئىسمغا پېىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "a-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ "كوزى يورىماق" دىگەن مەنىسى بار. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بويىماق"قا سىڭىشتۇرۇڭ.

5. ənglüki qīraqī (رەڭگى ـ روهى): "ənglük qīraqī" قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز، كېيىنكىسى پارسچە سوز ("چىراي"دىن كەلگەن). «ئوغۇز داستانى»دا بىر قانچە ئورۇندا "suqī"، "qīraqī"قاتارلىق ئالاهىدە شەكىللەر ئادەتتە قوللىنىدىغان "süyi، qiray" نىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر خىل دىئالېكتنىڭ ئىنكاسىمۇ ـ قاندا‌ق؟

Altun

6. atax (ئوت): پارس تىلىدىن كىرگەن.

9. nəpsiki: «خوجو سوزلۇگى» (تووۋەندە قىسقارتىلىپ «سوز-لۇك» دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە "نەۋاسكى" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 神—shen (ئىلاھ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز سانسكرىت تىلىدىكى "naivâsik"دىن كەلگەن.

9. oqquz: هازىرقى قازاق تىلىدىكى "uwuz"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. yig (خام): «سوزلۇك»نىڭ يېمەكلىكلەر بولۇمىدىكى "yik — خام" ۋە هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "yiki — خام"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. sürmə — شاراپ: بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبىئى ئېنىق ئەمەس. پېللىئوت ئۇنى "بوز" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

12. ud — بۇقا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەردىكى سوز ئاخىرقى بوغۇمدا كەلگەن "d" هازىرقى تىلدا "y"غائوزگەرگەن، ud>ئۇي.

13. yaqïr — مورە: هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jawer — مورە"گە سېلىشتۇرۇڭ.

13. kix: «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 貂鼠—diaoshu (قارا بۇلغۇن) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

13. kik: قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ئومۇمەن "كىيىك" دەپ يېزىلىدۇ. «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە "كىيىك" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 兽—shou (هايۋان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

20. mürən — دەريا: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، دەريا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ögüz" ياكى "öküz" دېيىلىدۇ.

20. بۇ قۇردا كوپلۇك قوشۇمچە "-lər ،-lar" سۇپەتداشنىڭ كەينىگە قوشۇلغان، بۇ بىر قەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال. مۇنتىزىم گىراماتىكا

بويىچە بولغاندا "كەلگەن كىيىكلەر"، "ئۇچقان قۇشلار" بولۇشى كېرەك.

22. kïat (؟) ــ تاق مۇڭگۇزلۇك هايۋان: بۇ سوز قوليازمىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا خىلمۇ-خىل يېزىلغان، بۇ كوچۇرگۇچىنىڭمۇ بۇ سوزنىڭ توغرا ئىملاسىنى بىلمەيدىغانلىغىنى چۇشەندۇرىدۇ. «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بولۇمىدە "kad(kat)" سوزى خەنزۇچىغا 麒麟—qilin دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 49-قۇردا مۇشۇ سوزنىڭ كەينىگە سىزىلغان تاق مۇڭگۇزلۇك هايۋاننىڭ سۇرىتىگە ئاساسەن، بىز ۋاقىتىنچە ئۇنى تاق مۇڭگۇزلۇك هايۋان دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. بۇ سوزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇغى بولغان قىئات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ-يوق؟

23. əlkün ــ خەلق: ئالدىنقى سوز تۇركىي تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى مۇڭغۇلچە سوز بولۇپ "ئادەم" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "il budun — ئەل ــ جامائەت، خەلق"قە باراۋەر.

24. bərkə əmgə(k) — ئازاپ، جاپا: بۇ قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى موڭغۇلچە سوز («سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك ئىشلىتىلىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "bərə—kiyin" سوزىگە سېلىشتۇرۇڭ)، كېيىنكىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، توغرا يېزىلىشى "əmgək ــ جاپا". بۇ يەردە «سوزلۇك»تىكىگە ئوخشاش "əmgə" دەپ يېزىلىپ، سوز ئاخىرىدىكى "k" هەرپى چۇشۇرۇپ قويۇلغان.

25. Oɣuz hakan: بۇ ئىسىمنى "ئوغۇز قان (ئوغۇزخان)" دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ (243-قۇرغا تەپسىلى ئىزاھ بېرىلىدۇ). ئوغۇز ــ مەشهۇر بىر تۇرك قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن تۇرك

خانلىغى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن "توققۇز ئوغۇز— توققۇز ئوغۇز" دەپ يېزىلغان. توققۇز ئوغۇز تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قەبىلىنىڭ بىرى. 19 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئالىملار مىلادىنىڭ دەسلىۋىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا كۆرۈلگەن "乌纥—wuhe, 乌获—wuhuo" نى مۇشۇ قەبىلە نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى دەپ ھېساپلىغان ئىدى (مەسىلەن، *V. Thomsen: Inscription de l'orkhon déchiffrées. 1896. p. 148).* فرانسىيىلىك خامىلتوننىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، ئوغۇز قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن دىگەندە 7 ــ ئەسىر ئەتراپىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزدىن كەلگەن. كېيىنكىسى بولسا، "توقۇز ئوغۇش" تىن كەلگەن (تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىشىشى مۇناسىۋىتىدىن ئىككىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى "x" بىرىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى "z" نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ "z"غا ئايلانغان. مەسىلەن: "ḳarɑadī alḳadī> "karɑadī arkadī—" (تىللىماق، قاغىماق" قاتارلىقلار). 8 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى بالقاش كۆلى بىلەن كاسپىي دېڭىز ئارىلىغىدىكى رايونغا بارغان، 10 ــ ، 11 ــ ئەسىرلەردە سېلجۇق تۈرك-لەرنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇ قەبىلە ئىران ئېگىزلىكى ۋە كىچىك ئاسىياغا بارغان. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇ "غۇز" دەپ خاتىرىلەنگەن.

25—26. əriz kaqaz: «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بولۇمىدە "əriz kaqaz" دەپ يېزىلىپ خەنزۇ-چىغا 慷慨—kangkai (مەرت، مەردانە) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بىز كونىتېكىستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "باتۇر، يۈرەكلىك" دەپ

تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27. jïda —نەيزە: موڭغۇل تىلىدىكى "jida" دىن كەلگەن، "نەيزە" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "süngü" دېيىلىدۇ.

28. kalkan —قالقان: بۇ سۆز «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك (تۈركىي تىللار لۇغىتى)»، 1-توم، 441-بەت قاتارلىق جايلاردا كۆرۈلىدۇ (تۈركچە نۇسخىسى، تۆۋەندىكىلىرىمۇ شۇنداق). بۇ سۆز «سۆزلۈك»تىمۇ كۆرۈلىدۇ.

32. kim : بۇ يەردە "kim" باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ki"گە يېقىن كېلىدۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ مەنبەسى ئوخشاش ئەمەس.

33. xungkar : بۇ سۆز «سۆزلۈك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بۆلۈمىدە خەنزۇچىغا 海青— hayqing دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

44—48: بۇ جايدا تېكىستتىكى مەزمۇن بىلەن رەسىم بىر-بىرىگە قارشى بولۇپ قالغان. ئالدىدا قىئات بۇغا ۋە ئېيىقنى يەۋەتتى دېيىلگەن. شۇڭا 44-قۇردىكىنى kïatnïng ang(a)qusï (ئاستىغا قىئاتىنىڭ رەسىمى سىزىلغان)، 48-قۇردىكىنى xungkarnung ang(a)qusi (ئاستىغا قۇشنىڭ رەسىمى سىزىلغان) قىلىپ ئۆزگەر-تىش كېرەك.

47. y(ə)l —شامال: بانگ بۇ سۆزنى "y(ə)z —سېرىق مىس" دەپ تەرجىمە قىلغان. كونتېكستتا ئاساسەن ئۇنى "شامال" دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىسىدا "l" ھەرپىنىڭ كەينىدىن ئۈستىگە تارتىلغان سىزىغى كەم يېزىلىپ قالغان، نەتىجىدە "y(ə)s" بولۇپ قالغان ("yəz" دەپ ئوقۇلىدۇ).

52. aya(n): بۇ سۆز شېرباخ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدا

شۇنداق ئورۇپ يېزىلغان. بانگ ئۇنى "a" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇنى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ قارايدۇ (بانگ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىنىڭ 52—53-قۇرىغا بەرگەن ئىزاھىغا قاراڭ).

53. kuqulquluq : كونتېكستقا ئاساسەن، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى "يورۇق". مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

54. altun kozuk: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "تومۇر قوزۇق — شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تېمىر قازىق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

60. tol boquz bol- — بويىدا قالماق: "tol" ئەسلىدە "ياش مالـلار" دىگەن مەنىنى بېرەتتى، بۇ يەردە "بوغاز" بىلەن بىرلىكتە قوشما سۆز بولۇپ كەلگەن.

71. al: بۇ سۆز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئاست"، "ئالدى تەرەپ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ سۆزنى پېللىئوت "alïsdïn — بۇ يەردىن" دەپ ئوقۇيدۇ.

72. kabuqak : بۇ "قابۇق = قاۋۇق — بوشلۇق، كاۋاك، كۇلۇڭ" نىڭ كىچىكلىتىش شەكلى، يەنى kabuqak<kabuk + qak (تۈپ سۆزدىكى "k" چۈشۈپ قالغان).

76. usuq : بۇ جايدىكى كونتېكست بويىچە بۇ سۆز "سۇ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى "usu(n) — سۇ" بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "suw — سۇ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە شەكىل. بانگ "usuq"نى "ياغزا، چىراي" دەپ ئىزاھلايدۇ.

79. süttan kumuz bol-: سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلغاندا "سۈت قىمىزغا ئايلاندى" بولىدۇ. بۇ جايدا ئۇنىشتىش ئورنىدا قوللىنىلغان

بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مەپتۇنلۇق ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.

90 — 91. "jarlïk~ yarlïk": jarla- jarlïk "بۇيرۇق چىقارماق" دىگەن مەنىدە. "jarla-" بۇ يەردە "ئېلان قىلماق، چاقىرماق" مەنىسىدە كەلگەن. لېكىن كېيىنكى بىر قانچە ئورۇندا (352 ـ قۇر، 358 ـ قۇرلاردا) "چاقىرىش، يىغىش" مەنىسىدە كەلگەن.

91. xirə — جوزا: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ. ئۇ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن.

92. bəndəng : خەنزۇ تىلىدىكى 板凳—bəndeng (بەندۇڭ) دىن كىرگەن. بۇ سوزمۇ «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇلىدۇ.

92. qaptur- : "qap- = yap- — ياسماق" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tur" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

93. qubuyan: بۇ سوزنى كونتېكستتا ئاساسەن ھازىرچە "نازى ـ نىمەت" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. «سوزلۇك»نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدە "qïbïyan" دەپ يېزىلىپ 滋味—ziwei (تەم) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

94. ax(a)- — تاماق يىمەك: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "asa- — چوڭ ـ چوڭ يىمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

97. alalïng — ئالايلى: "al-" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ I شەخس، كوپلۇك شەكلى قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. باشقا قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا كوپىنچە "alalïm" شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

99. buyan — بەخت: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا "ساۋاپ" مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ

سانسكرىت تىلىدىكى "punya" دىن كەلگەن.

99. uran — جەڭگىۋار شوئار: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىر-
قى زامان قازاق تىلىدىكى "uran kətər-" — شوئار تولا-"غا سېلىشتۇرۇڭ.

101. taluy — دېڭىز: «سوزلۇك»نىڭ جۇغراپىيە بولۇمىدە ئۇنى
海—hay (دېڭىز) دەپ تەرجىمە قىلىغان. موڭغۇل تىلىدىكى
"dalay — دېڭىز"غا سېلىشتۇرۇڭ.

102. kurïkan — چېدىر، قازاق ئوي: بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىن
كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك
قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 起营—qiying دىگەن
سوز قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "türiyən tür-" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

103. sarï — تەرەپ: «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە
خەنزۇچىدىكى 四方—sifang دىگەن سوز "tərt sarï" دەپ تەر-
جىمە قىلىنغان.

104. jumxa- — تەقدىم قىلماق، ئەۋەتمەك: قەدىمقى ئۇيغۇر
تىلىدىكى شەكلى "yumxa-". ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى
"jumsa- — ئەۋەتمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

104. bildürgülük — پەرمان، ئۇقتۇرۇش: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ
ئەدىبىيات ۋە تارىخ بولۇمىدە، خەنزۇچىغا 敕书—chishu (پەرمان)
دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

108. bax qalun- — باش ئۇرماق، سەجدە قىلماق: «سوزلۇك»
نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچە-
دىكى 叩头—kóutóu (باش ئۇرماق) "bax qal(ïstï)" دەپ تەر-
جىمە قىلىنغان.

109. tiləpmən turur: توغرا شەكلى "tiləp tururmən" —

تەلەپ قىلىمەن، قىلغىم كېلىپ تۇرىدۇ".

111. tartïq tat-—تارتۇق تارتماق: هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تارتۇ تارت — سوغا قىلماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

112. qïmat(~qamat)qak-—غەزەپلەنمەك، ئاچچىغى كەلمەك: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 怒—nu (غەزەپ) سوزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "qïmat" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

114. taqurak—تېز: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 快去—kuaiqu (تېز بارماق) قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "tawrak barqïn" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

116. altun kaqan—ئالتۇن خاقان: بۇ يەردە ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى (مىلادى 1115 — 1234 - يىللار)نى قۇرغان Nüzhen خاقان كوزدە تۇتۇلىدۇ.

119. təlim — كوپ: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوز دائىم "ئوكۇش — كوپ" بىلەن بىرگە "ئوكۇش تەلىم" قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

120. kïz — ئاز ئۇچرايدىغان: «قۇتادغۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۇرگۇچى بىلىم) (رادلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخا)، 3628 - مىسرا (83 - بەت)دا "yakut təg kïz ol" — ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان ياقۇت" دىگەن جۇملە ئۇچرايدۇ.

120. yakut tax — ياقۇت: «سوزلۇك»نىڭ ئۇنچە - مەرۋايىت بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 鸦鹘石—yagu shi دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

120. ərdəni —گوهەر: سانسكرىت تىلىدىكى “ratna” دىن كەل-
گەن.

121. soyurka-: بۇ سوز «سوزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك
قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىغا “shangci—赏赐 (ئىنئام
قىلماق، ھەدىيە قىلماق” دەپ تەرجىمە قىلىنغان. باشقا قەدىمقى
يادىكارلىقتا بۇ سوز ئومۇمەن يۇقۇرىنىڭ تۆۋەنگە قىلغان ”ھەدىيە“سى-
نى كورسىتىدۇ. بۇ يەردە بۇ سوزنىڭ قوللىنىشى ئالاھىدىرەك. بۇ
موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سوز بولۇشى مۇمكىن.

122. bə(l)gü —بەلگە، نىشان: بۇ سوزنى بانگ “bi(r)gü”
دەپ ئوقۇپ، ”سوغۇلۇق“ دەپ تەرجىمە قىلغان. شىرباخ ئۇنى “begü”
دەپ ئوقۇپ ”چەۋەنداز“ دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭ ئاساسى
يوق.

124. qong~jong — سول: موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن.
jungqar” — جۇڭغار (ئەسلى ”سول قول، سول قىسىم“ دىگەن
مەنىدە).

124. urum: بۇ يەردە شەرقىي رىمنى كورسىتىدۇ.

128. kataqaqu barmas —بوي سۇنماسلىق: گىراماتىكىلىق
قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، ”بارماس“نىڭ ئالدىدىكى بىرىش
كېلىش قوشۇمچىسى ”غا“ چۈشۈپ قالغان. kataqla-~katïqla-:
”بىرلەشمەك، قېتىلماق“ مەنىسىدە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا
”tartïqlan- — تىرىشماق، كۈچ چىقارماق“ دىگەن سوز كوپ ئۇچ-
رايدۇ. “kataqlaqu” نىڭ بۇ سوز بىلەن مۇناسىۋىتى بارەك
قىلىدۇ.

131—132. qïmat at-: بۇ سوزنىڭ مەنىسى 112-قۇردىكى

غەزەپلەنمەك" بىلەن ئوخشاش.—"qamat qak-

134. muz taq: هازىرمۇ مۇزتاغ دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ كوئىنلۇن تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئېگىز.

136. xük ـــ شۈك، تېچ، جىم: AG. 336 ـ بەتكە قاراڭ.

uyu- ـــ ئۇخلىماق: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "udi~udu ـــ ئۇخلىماق"تىن كەلگەن.

143 ـــ 146. بۇ يەردىكى جۈملە 15 بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Ay ay oqquz, urum üstigə sən atlar bolasən,

Ay ay oqquz tapuqunglarqa mən yürür bolamən.

هەي، ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن.

145. tapuk: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "uduk tapik" "ھۆرمەتلەش" دېگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 侍奉—cipeng (ھۆرمەتلەش) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapik uduk" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن ـ تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 前—qian (ئالدى) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapukinda" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى «سوزلۇك»تە ئىزاھلانغان كېيىنكى مەنىسىگە ئوخشايدۇ.

147. türtür: "tür- ـــ يىغماق، تۈرمەك" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "tür-" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى.

153. ķatïqla- ياكى ķataqla-: بۇ يەردە "ئەگەشمەك" دىگەن مەنىدە كەلگەن.

157. itil mürən: "ئىتىل" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋولگا دەر- ياسىنى كۆرسىتىدۇ. "mürən" موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "øgüz~ügüz — دەريا"غا باراۋەر.

158. ķuduq<ķïdïq: "چەت، قاش" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG، 328 ـ بەت).

162—164. بۇ جايدىكى جۈملە ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيىداش ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Qəriklərning aralarïda kəp təlim boldï uruxqu,
Əlgünlərning kəngülləridə kəp təlim boldï ķayqu.

ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ جىددى ئۇرۇش بولدى،
ئۇرۇش ئەل ـ جامائەتنىڭ كۆڭلىگە كۆپ قايغۇ سالدى،

166. sip singir: بۇ سۆز «سۆزلۈك»نىڭ ئۈنچە ـ مەرۋايىت بۆلۈمىدە خەنزۇچىغا 朱砂—zhusha (سىر، سىماپ سۇلفات مەدىنى) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سۆز پارس تىلىدىكى "simxigər" دىگەن سۆزدىن كەلگەن (پېللىئوتنىڭ «توڭباۋ»نىڭ XXIV توم، 253—255 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا قاراڭ).

171—172. ølüg barqu, tirig barqu: ئالدىنقىسى ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ، كېيىنكىسى مەخسۇس ئەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

173. urus~orus: قەدىمقى رۇسلارنى كۆرسىتىدۇ.

175. tərəng~tiring mürən: "چوڭقۇر دەريا" دىگەن مەنىدە.
گېرمانىيىلىك ماركۋئارت بۇ سوز بۇ يەردە دىنېپر دەرياسىنى كورسە-
تىدۇ دەپ ھىساپلايدۇ (Über das Volkskum der komanen بېر-
لىن، 1914. S. 145).

176. baluk — شەھەر: باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلى-
رىدا ئۇمۇمەن "balïk" دەپ يېزىلىدۇ.

177. (baluknï) kataqla- — شەھەرنى قوغدىماق: بۇ يەردىكى
كونتېكستتا قارىغاندا، ئۇ "قوغدىماق، مۇداپىئەلەنمەك" دىگە مەنىگە
ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر
بولۇمىدىكى "tamoqanï kadaoqla-" (خەنزۇچىغا 掌印—zhangyin
"تامغا تۇتماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان)غا سېلىشتۇرۇڭ.

168. tap: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئارزۇ، ئۇمىت، ئوي" دىگەن
مەنىگە ئىگە (AG.337 - بەت).

188—189. səndin jarlïk baoqluoq bəllüg bolamən: بۇ
جۇملىنى بىز بانگىنىڭ پىكرى بويىچە "مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى
ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇق. رادلوف ۋە شېرباخ
ئەپەندى بۇ جۇملىنى "səndən jarluk bayluk billük biləmən"
دەپ ئوقۇپ، يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇقتا، بايلىقتا ۋە ئەقىل-
پاراسەتكە ئىگە بولىمەن" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

199—200. بۇ جايدىكى جۇملە 8 بوغۇملۇق، ئاخىرقى بوغۇملىرى
قاپىيىداش، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ.

Məngə kəp altun yumxapsən,
Balukni yahxï saklapsən.

ماڭا كوپ ئالتۇن سوغا قىپسەن،
شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن.

200. saklap: بۇ سۆز ئەرەپچە ”sakâliba (سلاۋيان)“نىڭ كوپلۇك شەكلى (سلاۋيانلار).

203 — 204. بۇ يەردىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەر كونتېكستقائاساسەن قوشۇلغان سوزلەردۇر.

207. uluoq ordu bəg: ئۇلۇغ ئوردا بەگ.

208 — 211. بۇ ئورۇندىكى كەم سوزلەر ئەسلىي نۇسخىسىدىمۇ كەم.

213. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 8 بوغۇملۇق، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay ay, sən munda bəg bolung,
Kīpqak dəgən sən bəg bolung.

ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.

214. kīpqak — قىپچاق: قىپچاق تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئاتاغلىق بىر قەبىلە. مىلادى 9 ـ ئەسىردىلا، بۇ قەبىلىنىڭ نامى ئىسلام تارىخلىرىدا كورۇلىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە، ئۇلار ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئاھالە ئىدى، ئۇ شۇنداقلا ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئەجداتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇسۇلمان ئەسەرلىرىدە ھازىرقى قازاقستان ”'دەشتى قىپچاق' ياكى 'دالايى قىپچاق'“ دىيىلىدۇ. «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇرك

(تۈركلەردىن باشقىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قەبىلىلىرىنىڭ نامى
ئالاھىدە ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ ھەمدە خەلق ئارىسىدا
تارقىلىپ يۈرگەن سوز مەنبەسىگە دائىر بىلىملەر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ.
بۇ ئورۇندا كەم سوزلەر بولغاچقا، قىپچاق دېگەن بۇ نامغا بېرىلگەن
ئىزاھ ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئابۇل ھاجىنىڭ كىتاۋىدا ئوغۇز خاقان
ھىكايىسىدىن ئېلىنغان ئۈزۈندىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇز خاقانى-
نىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئولۇپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ لەشكەر-
لىرىگە ئەگىشىپ بارغان خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ
كاۋىكىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى ئوغۇز
خاقانغا ئېيتىدۇ. تۈركىي تىلىدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق دېيىل-
گەچكە، خاقان بۇ ئوغۇلغا قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ ۋاھاكازا (رادلوف
نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدىن ئېلىندى، Das Kudatku Bilik،
1891، 5. XXXIII تە بېسىلغان).

221. kərgur- — كورسەتمەك: “kər-” دېگەن پېئىلنىڭ مەجبۇرى
دەرىجە قوشۇمچىسى “-gür” بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلىدىكى “kərsət-”كە تەڭ كېلىدۇ.

226. qokurdïn — چىپار: “-dïn” سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە،
مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا “taqtïn” ”شىمالىي تەرەپنىڭ“
(ئەسلى مەنىسى ”تاغ تەرەپنىڭ“) دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، “tərttin”
”توتلۇك، توتنىڭ“ دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، ۋاھاكازا. شېرباخ ئەپەن-
دى بۇ سوزنى “qokur tan” دەپ ئوقۇپ، “tan” نى پارس تىلىدىكى
“tən” دەپ ھېساپلايدۇ.

227. qok — كوپ، جىق؛ بەك: بۇ سوز تۈركىي تىلىنىڭ غەربىي
جەنۇپ دىئالېكتلىرىدا (مەسىلەن، تۈرك تىلىدا) قوللىنىلىدۇ، ئۇنىڭ

مەنىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "جىق" بىلەن ئوخشاش.

235. kəzdin yitü kaqtï — كوزدىن غايىپ بولدى: "yit-" دىگەن پېيلىنىڭ "غايىپ بولماق، يوقالماق" دىگەن مەنىسى بار.

235. kəp qaoqil əmgək qəkip turdï — (ئوغۇزخان) كوپ ئازاپ چەكتى: بۇ سوزلەرنى بانگ "kəp qïoqay əmgək......" دەپ ئوقۇيدۇ. "qïoqay" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "بەختسىز"، "يوقسۇل" دىگەن مەنىگە ئىگە.

237. qalang bulangdïn korkmas — ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان: "qalang bulang"نى "jalang bulang" (< يالاڭ بۇلاڭ؟) دەپمۇ ئورۇپ يېزىپ، ئۇنى "qalang bulang"غا ئاھاڭداش سوز دەپ قاراشقان بولىدۇ.

238. onga: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "چېنىقىشتىن ئوتكەن" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 13 — 14 ـ ئەسىردە كىتاپ بولۇپ چىققان «ئىبنۇ ـ مۇخېننا لۇغاتى»دا بۇ سوز "لىللا، تۇز كوڭۇل" دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (تۇركىيىلىك ئاپتۇللاخ باتتال نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا، 1934 ـ يىل، 53 ـ بەت). بۇ سوز هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوڭاي" دىگەن سوز بىلەن مەنىبەداشمۇ، قانداق؟

243. kaoqar — قار: «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇركىي سوزلەر، مەسىلەن، "kar — قار"، "katïr — كېچىر"، "xam — سۇرىيە" قاتارلىقلار "kaoqar, kaoqatïr, xaoqam" قىلىپ يېزىلغان، يەنى سوز ئارىلىقىغا "oqa" دىگەن بوغۇم قوشۇلغان. شىرباخ ئەپەندى «ئوغۇز داستانى»نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىقىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن، يۇقۇرىدىكى سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش "a" ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، ئۇ ئەرەپ يېزىقىدا هەمزە بەلگىسى (ء) بىلەن ئىپادىلەنـ

گەن. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىنى كوچۇرگۇچى بۇ بەل-
گىنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى "ⱺq" ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن،
نەتىجىدە "غا" بوغۇمى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ ھىساپلايدۇ.

245—246. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 11 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق
شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay, sən munda bəglərgə bolⱺil baxlīⱺq,

Mə, məng(ü)ləp səngə bolsun kaⱺqarlīⱺq.

ھەي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىن باشلىق،

مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق.

246. ka(ⱺqa)rluk: تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر تۈرك قەبىلىسى-
نىڭ بىرى. ئىلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدا 葛逻禄—gelolu
(قارلۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 774-يىلى بۇ قەبىلە قەدىمقى
ئۇيغۇر، باسمىل (~باشمىل)لار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك
خانلىغىنى يوقاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي
جەنۇپ رايونىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، 8-
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تۈركلەرنىڭ دائىرىسى بولغان
يەتتە سۇ ۋادىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى، ئۇزۇن ئوتمەي تېخىمۇ
جەنۇپقا سىلجىپ، جەنۇبىي شىنجياڭدىكى قەشقەر تەرەپنى ئىگەللەپ،
شىنجياڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان قاراخانلار سۇلالىسىنى قۇردى.
(O. Pritsak: ‹Die karachani den›, Der Islam, Bd. 31. 1953).

249. taⱺqam: توغرا يېزىلىشى "tam — تام".

249. tungluk: توغرا يېزىلىشى "tünglük — تۈڭلۈك".

250. kalīk(a) : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئومۇمەن "بىنا" دىگەن مەنىدە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «سوزلۇك»نىڭ ئوردا ۋە بولۇم بولۇمىدە "kalīk balakana" خەنزۇچىغا lou—楼 (بىنا) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىكى "haqalqa(<halqa)" (ئىشىك)كە ئوخشاپ كېتىدۇ.

(B. Yα. Vladimirtsov: Spavnitel'naya grammatika, str. 239.)

251. kapüluq : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "قاپۇ ــ ئىشىك"كە سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە "ــ لۇق"نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ يەردە "قۇلۇپلانغان" دىگەن كوچمە مەنىدە كەلگەن.

253. qəbər: هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چىۋەر ـ ئۇستا"غا سېلىشتۇرۇڭ.

254. təmürdə kaqul: بۇ ئىككى سوزنى ئىزاھلاش بىر قەدەر قىيىن. بىرىنچى سوز شۇبھىسىزكى، موڭغۇل تىلىدىكى "تومۇر" دىگەن سوزنىڭ سۇپەت شەكلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "تومۇر"نى "تەمۇر" دەيدۇ، مەسىلەن 46 ـ قۇردا ئۇچرىغىنىدەك. ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى بىر فونېتىكىلىق قائىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوش لەۋ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش "a، ə" هازىرقى "o، e" گە ئوزگەردى، مەسىلەن، "تەمۇر>تومۇر، تامۇر> تومۇر (tomur) ، قامۇل > قومۇل> قۇمۇل" قاتارلىقلار). ئىككىنچى سوز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»دە "ئۇزۇم شاخلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىقى" دەپ ئىزاھلانغان (تۇركچە نۇسخىسى، 1 ـ توم، 409 ـ بەت). شۇڭا بۇ ئىككى سوزنى "تومۇر چىۋىق"، "تومۇر كالتەك" دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ (بۇ سوزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى

شەكلى "kaqal"ــ توقماق، كالتەك"دە كورۈلىدۇ.

(*Bang, von Gabain «Turkische Turfan—Texte» IV, S. 448,*)

256. kalaq: هازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇ-راقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدا قەدىمقى تۈركىي تىلغا خاس نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان.

(*Doerfer: The khalach Texts. 1973.*).

258. yürüməy(i)n: بۇ "-yürü"ــ ماڭماق" دىگەن پېئىلنىڭ بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن "yürümədin" دىيىلىدۇ. يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۈر-مەي" (yürümədin>yürüməyin>yür(ü)məy) دىن كەلگەن.

260. tartaqusiz ــ تېرىلمىغان: "tartïqlaqu" دىگەن ھەركەت-نامىغا "siz" دىگەن ئىنكار قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن.

261. yazï ــ تۈزلەڭلىك: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، "تۈز، تۈزلەڭلىك" دىگەن مەننى بېرىدۇ.

261. jürqit ــ جۇرچىت: «سوزلۇك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا "女真 — Nüzhen" دەپ تەرجىمە قىلىنغان (116 ـ قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتىن پايدىلىنىڭ).

261. dədür- : بۇ سوز "-də"ــ دىمەك" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "دىگۈز ـ "گە باراۋەر كېلىدۇ.

271 .nəkər ــ نوكەر: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا، بۇ سوز "يولداش" دىگەن كوچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

273. kaqatïr ــ قېچىر: توغرا شەكلى katïr. ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىكى "قىچىر"غا سېلىشتۇرۇڭ.

275. yaxkï: "yakxï — ياخشى"نىڭ تاۋۇش ("ق" بىلەن "ش") ئالماشقان شەكلى.

276. barmakluoq josun billig: بۇ سۆزلەرنىڭ ئىزاھىدا، ئالىملار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بانگ بىرىنچى سۆز "barsaklik — مېھرىبانلىق" (baqïrsaklïoq<)نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئىككىنچى سۆز "tüzün — ئادىل"نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئۈچىنچى سۆز "billig<biliglig — بىلىملىك"، "كىشى" ياكى "ئەر" سۆزى چۈشۈپ قالغان دەپ ھېساپلايدۇ. بىز كونتېكستقا ئاساسەن بۇ ئۈچ سۆزنى "يولنى (قانداق) مېڭىشنى بىلىدىغان ئادەم" ("barmakluoq" "barmak" دىگەن پېئىلنىڭ سۈپەت شەكلى، "josun~yosun"نىڭ مەنىسى "ئۇسۇل، چارە"، "billig~bilgülüg" "bil- — بىلمەك" دىگەن پېئىلدىن كەلگەن) دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ دەپ قارايمىز.

277. kanoqa — چوڭ ھارۋا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "چوڭ ھارۋا" ئومۇمەن "kanglï" دېيىلىدۇ (*DTS. P. 419*). پەقەت ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى بەزى تۈركىي دىئالېكتلىرىدىلا "ھارۋا" "قانغا، قاڭا" دېيىلىدۇ (رادلوف: «تۈرك تىلى دىئالېكتلىرى لۇغىتى»، 2-توم، 80-بەت). "kanglï" (ئېلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا 康里—kangli دەپ يېزىلىدۇ) قەدىمقى تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى (ھازىرقى قازاق مىللىتى ئىچىدىكى قەبىلە نامى ئىچىدە بۇ نام بار). ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى مەشھۇر 高车—gaoche (قاڭلى) بۇ نامنىڭ مەنەن تەرجىمىسىدۇر.

290. sïndu: ھىندىستاننى كۆرسىتىدۇ. ئىلىمزىنىڭ تارىخنامى-
لىرىدىكى shendu—身毒 (ھىندىستان) دېگەن ئىسىم بۇ سۆزنىڭ
ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ھىندىستان "ئەنەك-
تەك" دەپ ئاتىلىدۇ. "ئەنەكتەك" دېگەن بۇ نام قەدىمقى سوغدى
تىلىدىن كىرگەن(AG. 298).

290. tangqut : تاڭغۇت غەربىي شىيا (مىلادى 1032 — 1227 -
يىللار)نى يەنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى tangwu—唐兀 (تاڭ-
غۇت)نى كۆرسىتىدۇ. م. قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دېگەن
ئەسىرىدە (1- توم، 28- ۋە 29- بەت قاتارلىق جايلاردا) بۇ نام
"يېقىن چىنغا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى" دېيىلىدۇ.
پېللىئوت ئەپەندى بۇ نام جۇڭگودىكى گەنسۇنى كۆرسىتىدۇ دەپ
ھىساپلايدۇ. بەزى تۈركىي تىلىدىكى تارىخ ماتېرىياللىرىدا بۇ نام
زاڭزۇلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

291. xaqam: "xam" دىن كەلگەن، سۇرىيىنى كۆرسىتىدۇ
(پېللىئوتنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسەن).

295. bilig: "bilgülig — بىلىدىغان" دېگەن سۆزنىڭ خاتا يېزى-
لىپ قالغان شەكلى.

296. barkan: پېللىئوت ئەپەندى بۇ سۆزنى "باراق" دەپ
ئوقۇيدۇ ھەمدە بۇنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى baci—八刺 بىلەن
مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. رادلوف بۇ سۆزنى "باچاق" دەپ
ئوقۇيدۇ. شېرباخ ئەپەندى "باراقا" دەپ ئوقۇيدۇ. «دىۋانۇ
لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1- توم، 378- بېتىدە "بارخان" دېگەن
ئىسىم بار. 290- قۇردىن 300- قۇرغىچە بولغان بۇ ئابزاسىنىڭ
مەزمۇنى ئابۇل خازىنىڭ كىتاۋى (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇس-

خىنىڭ XXXII بېتىگە قاراڭ)دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: "شۇندىن كېيىن، (ئوغۇز خاقان) خىتاي ۋە نۇجېن (جۇرجىت)نى بوي سۇندۇرىدۇ، يەنە تاڭغۇتنى بوي سۇندۇرىدۇ. تاجىكلار (大食人) تاڭغۇتنى تىبەت (tübut) دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ يەنە قارا خىتاينى بوي سۇندۇرىدۇ. قارا خىتاي چوڭ بىر دۆلەت، ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ يۈزى ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش قارا كېلىدۇ." بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى "بارقان" غەربىي شىيا (قارا خىتاي)نى كۆرسەتسە كېرەك.

301. masar : پېللىئوت بۇ سۆز مىسىرنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ دەلىل-ئىسپاتى يېتەرلىك ئەمەس (پەقەت بۇ سۆزنىڭ تاۋۇش جەھەتتە مىسىرنىڭ ئەرەب تىلىدىكى شەكلىگە يېقىن كېلىدىغانلىقىغىلا قاراپ ئېيتىلغان). شۇڭا بىز تاۋۇش تەلەپپۇزىغا ئاساسەن "ماسار" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

312. moz: "بوز—boz-" دېگەن سۆزنىڭ ۋارىيانتى. يەنە "muz — مۇز" دەپ ئوقۇشقىمۇ بولىدۇ.

314. tüximəl: شېرباخ ئەپەندى "سېھىرگەر بودىستۋا" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ، مۇنداق تەرجىمە قىلىش خاتا. «سۆزلۈك»نىڭ شەخسلەر بۆلۈمىدە "تۇشىمەل" دېگەن سۆز خەنزۇچىغا 臣—chen (ۋەزىر، ئەمەلدار) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سۆزنى "ۋەزىر" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

318. ta : پارىسچە سۆز بولۇپ، "تا.....گىچە" دېگەن مەنىدە.

323—327. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 13 بوغۇملۇق تۆت مىسرالىق شېئىردۇر (مۇقەددىمە قىسمىغا قاراڭ).

327. talay turur — ئىگىلەنگەن، ئىشغال قىلىنغان: بىرىنچى

سوز "tala-" ــ تالىماق" دىگەن سوزنىڭ هال-پېئىل شەكلى.

329. egüt: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "نەسىهەت قىلماق" مەنىسىگە ئىگە (AG. S. 323).

332 ــ 334. تۆۋەندىكىسى 14 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oqlum) məning kəngülüm awnī tiləp turur,
Ķarī boloqumdan məning ķaqīzluqum yok turur.

هەي (ئوغۇللىرىم) ئۇۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن، ئۇۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ.

334 ــ 336. تۆۋەندىكىسى 12 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر:

Kün, ay, yultuz tang sarīqa sənlər barīng,
Kək, taq, təngiz tün sarīqa sənlər barīng.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتارغا بېرىڭلار،
كوك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۈن قاراڭغۇسىغا بېرىڭلار.

367. buzuk, uq ok: ئەرەب تارىخچىسى ئىبنال ـ ئاتىرنىڭ ماتېرىيالىغا (12 ئەسىرگە مەنسۇپ) ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ گۇس قىسمى "buzuk" ۋە "uq ok>uquk" دىگەن ئىككى قىسىمغا بولۇنىدىكەن. قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېكىن مەڭگۇ تېشى»دا غەربىي تۈركلەر "ئون ئوق" دەپ ئاتالغان. شىمالىي قۇملۇقتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان «مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى»دا (11 ـ قۇر) تىلغا ئېلىنغان. "üq ok" "üq karluk" نى كورسىتەمدۇ، قانداق.

372 ــ 376. تۆۋەندىكىسى 8 بوغۇملۇق 8 مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oq)ullar, kəp mən axtum,
Uruxqular, kəp mən kərdüm.
Jīda bilən kəp oķ attum,
Ayqī birlə kəp yürüdüm.
Duxmanlarnī yīqlaqurdum,
Dostlarumnī mən küldürdüm.
Kək təngrigə mən ətətüm,
Sənlərgə bərəmən yurtum,

ھەي ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۇردۇم.
يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يوللارنى كەزدىم.
دۇشمەنلەرنى زار قاخشىتىپ،
دوستلارنى مەن شات ئەيلەتتىم.
تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم،
يۇرتنى ئەمدى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن.

سوزلۈك

سوزلەر تۇۋەندىكى ھەرپ تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى:

a, ə, b, c, d, e, f, g, h, i, ï, j, k, ⱪ, l, m, n, o, ɵ, p, q, r, s, t, u, ü, v, w, x, y, z.

A

adaⱪ — ئاياق، پۇت

aduƣ — ئېيىق

aƣïz — ئېغىز

aⱪ — ئاق

aⱪa — ئاكا

al — ھال، قىزىل

al — ئالد

al- — ئالماق

altun — ئالتۇن

altun ⱪazuk — تومۇر قوزۇق

amïraⱪ — دوست، ئامراقلىق

amtï(~əmti)

ana — ئانا

angaƣu (~ anguƣu) — چىراي، تۇرۇق

anlar — ئۇلار

antaƣ — ئۇنداق

aq- — ئاچماق

ara — ئوتتۇرا، ئارا

art — ئارقى، كەينى

artïk — ئارتۇق، ئوشۇق

astur- — ئاستۇرماق

at — ئات

at- — ئاتماق

ata — ئاتا

atax — ئوت

atla- — ئاتلانماق، يولغا چىقماق

aw — ئوۋ

awla- — ئوۋ ئوۋلىماق

ax — ئاش، تاماق

axa-	چوڭ ـ چوڭ يېيىش
ay	ئاي
aya(n)	نۇرلۇق، ئايان
ayαïr	ئايغىر
aẏt-	ئېيتماق
azlïk	ئازلىق

ə

əl kün(~gün)	ئەل ـ جامائەت، خەلق
əmgək	جاپا
əmti	ئەمدى
ər-	ئىدى
ərdəni	گوھەر
əriz kaαïz	باتۇر، يۈرەكلىك
ərkək	ئەر، ئەركەك
ərtə	ئەتىگەن
ət	ئەت، گوش

B

baαla-	باغلىماق
bak-(aαïzαa bak-)	بوي سۇنماق، ئاغزىغا قارىماق
bakïn-	بېقىنماق
bakïntur-	بېقىندۇرماق
baluk (~balïk)	
bar	بار
bar-	بارماق
barαu	سوغا
barkan	بارقان
bas-	باسماق
bax	باش
baxa-	ئۇتماق، يەڭمەك
baxla-	باشلىماق، يېتەكچىلىك قىلماق
baxlan-	باشلانماق
baxlïk	باشلىق
bədən	بەدەن
bəndəng	بەندۇڭ
bədük	بۈيۈك
bədüklə-	چوڭ بولماق
bəg	بەگ، ئەمەلدار
bək	بەك، ئىنتايىن
bəlbaα	بەلۋاغ
bəlgü	بەلگە
bən(~mən)	مەن
bər-	بەرمەك
bərg	تارتۇق
bərik(~bərk)	مۇستەھكەم
bil-	بىلمەك
bilbaα	بىلۋاق
bilgür-	بىلدۈرمەك، ئىپادىلىمەك

bilgə	بىلىملىك، دانىشمەن
billig(<bil-gülük)	ئۇقۇلۇشلۇق
bildür-	بىلدۈرمەك
bildürgülük	ئۇقتۇرۇش
bir	بىر
bir-(~bər-)	
birinqi	بىرىنچى
birkə	قىيىن، ئازاپ
birlə	بىللە
birlə-	بىرلەشمەك
birtür-	بەرگۈزمەك
biti-	يازماق
biz	بىز
boda-	كوز يورىماق، يەڭگىمەك
bol-	بولماق، ئايلانماق
boqaz	بويىدا قېلىش
bəri	بورە
bu	بۇ
buqu	بۇغا
buyan	بەخت
buyur-	بويرىماق
bulung	يونىلىش، بۇلۇڭ
buzaqı	موزاي
buz-	بۇزماق
buzuk	بۇزۇق (خاس ئىسىم)

D

dost	دوست
dostluk	دوستلۇق
düxmən	دۈشمەن

I

iki	ئىككى
ikinqi	ئىككىنچى
ilgərü	ئىلگىرى
ilqi	ئەلچى
ini	ئىنى، ئۇكا
iq	ئىچى
iq-	ئىچمەك
iqəgü	ئىچ ـ باغرى
itil	ئىتىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى)
isïq	ئىسسىق

J

jalbar-	يالۋۇرماق، يېلىنماق
jan	يان
janguk(~yanguk)	
jap-	ياسىماق، چاپماق

japtur-	ياساتماق، چاپتۇرماق
jarla- (~qarla)	
jarlīⱪ	يارلىق، بۇيرۇق
jīda	نەيزە
jong	سوڭ
jürək	يۈرەك

K

kəl-	كەلمەك
kənə	يەنە
kəngəx-	كېڭەشمەك
kəq-	ئۆتمەك، كەچمەك
kəqə	كېچە
kərək	كېرەك
kīk	ياۋايى هايۋان
kil-(~kəl-)	
kim	(باغلىغۇچى)
kir-	كىرمەك
kix	بۇلغۇن
kixi	كىشى
kөgüz	كۆكس، كۆكرەك
kөk	① كۆك ② ئاسمان
kөl	كۆل
kөngül	كۆڭۈل
kөp	كۆپ
kөr-	كۆرمەك
kөrgür	يولىيورۇق
kөrüklük	چىرايلىق، كۆركەم
kөz	كۆز
kөzdən yit-	كۆزدىن يۈتمەك
kül-	كۈلمەك
kümüx	كۈمۈش
kün	كۈن
kündünki	جەنۇپ تەرەپتىكى
kün batuxī	كۈن پېتىش، غەرپ
kün toƣuxī	كۈن چىقىش
kütə-	كۈتمەك، قارىماق

Ⱪ

ⱪabuquⱪ	يوچۇق، كۆلۈك
ⱪaƣan	خاقان
ⱪaƣar	قار
ⱪaƣarluⱪ	قارلۇق
ⱪaƣatīr	قېچىر
ⱪaƣīz	قەيسەر
ⱪaƣul	كالتەك
ⱪal-	قالماق
ⱪalaq	(خاس ئىسىم)
ⱪalīⱪ(a)	ئىشىك
ⱪalⱪan	قالقان
ⱪamaƣ	بارلىق، ھەممە

kanka	هارۋا
kapuluoq	قۇلۇپلاغلىق
kaq-	قاچماق
kara	قارا
karangoquluk	قاراڭغۇلۇق
karï	قېرى
kart	قېرى
karïndax	قېرىنداش
karxï	قارشى تۇرۇش
kataoqla-	① ئەگەشمەك ② قوغدىماق
kax	قاش
kayoqu	قايغۇ
kïdïk	بوي، چەت، ياقا
kïl-	قىلماق
kïlïq	قىلىچ
kïmïz	قىمىز
kïpqak	قىپچاق (قەبىلە نامى)
kïrïk	قىرىق
kïz	قىز
kïz	ئاز ئۇچرايدىغان، قىس
kïzïl	قىزىل
koruk	قورقماق
koy	قوي
koy-	قويماق
kuoquloquluk	يورۇق
kulan	ياۋا ئات، قۇلان
kulaq	غۇلاچ
kumuz(~kïmïz)	
kurïkan	چېدىر، ئاۋۇل
kurïltay	قۇرۇلتاي
kut	بەخت
kux	قۇش

M

masar	(خاس ئىسىم)
mən	مەن
məng	مەڭ
mənggü	مەڭگۈ
min-	مىنمەك
məz(~bəz)	بوز
muz	مۇز
mürən	ئېقىن، دەريا

N

nəmə	نەرسە
nəpsiki	چىرايلىق، نەپىس
nəqük	نىمىشكە، قانداق قىلىپ
nəkər	نوكەر

O

oqul	ئوغۇل

oɋuz	ئوغۇز
oķ	ئوق
ol	ئۇ
oltur-	ئولتۇرماق
on	ئون
ong	ئوڭ
onga	چىنىقىشتىن ئوتكەن
ordu	ئوردا
orman	ئورمان
oxu	ئاشۇ، مۇشۇ
oxul	بۇ

Ɵ

ɵgüt	نەسىھەت
ɵgüz	دەريا
ɵl-	ئولمەك
ɵlüg	ئۆلۈك
ɵltür-	ئولتۇرمەك
ɵnglük	چىراي، رەڭ
ɵtə-	(مەجبۇرىيەتنى) ئوتىمەك
ɵz	ئوز
ɵzə	يۇقۇرى
ɵzï ķalmadï	هالىدىن كېتىش

Q

qaķ	چاغ، ۋاقىت
qaķïr-	چاقىرماق
qalang bulang	هەر قانداق نەرسە
qamat(~qï-mat)	غەزەپ
qong(~jong)	
qap-(~jap-~yap-)	
qarla-(~jarla-)	يارلىق چۈشۈرمەك، چاقىرماق
qəbər	چىۋەر
qərik	چېرىك، ئارمىيە
qərik qək-	ئەسكەر چىقارماق
qïraɋ	چىراي
qoķ	كوپ، ناهايىتى
qoķur(dïn)	چىپار
qubuķ(~qïbïk)	چىۋىق
qubuyan	لەززەتلىك

S

saķal	ساقال
saķla-	ساقلىماق
saķlap	(خاس ئىسىم)
sanaɋuluķsïz	سانسىزلىغان
saq	چاچ
sarï	تەرەپ
sarun-	ياپىماق
sən	سەن

səw-	سويمەك
səwin-	سويۈنمەك، ياخشى كورمەك
səwinq	شاتلىق
sindu	هىندىستان
singir (sip singir)	سىر
soɋuk	سوغۇق
soɋurɋu	ئۇرۇش قىلىش
song	كېيىن
soyurka-	ئىنئام قىلماق، تەقدىم قىلماق
səz	سوز
suɋ	سۇ
sürmə	شاراپ، هاراق
süt	سۈت

T

ta	تا......
taɋ	تاغ
taɋam	تام
taɋuk	توخۇ
taɋurak	تېز
takï	يەنە
talay(~ taluy)	دېڭىز، چوڭ دەريا
tala-	تالىماق
tamɋa	تامغا
tang	تاڭ
tangɋut	تاڭغۇت (قەبىلە نامى)
tap-	تاپماق
tarlaɋu	تېرىلغۇ
tar(ï)t-	تارتماق
tar(ï)tiɋ	تارتۇق
tar(ï)tïɋ tart-	تارتۇق تارتماق
taxɋarun	تاشقىرى
tə- (~də)	دېمەك، ئېيتماق
təg(~dəg)	......دەك
təgən	دېگەن
təg-	يېتىپ بارماق
təlim	كوپ
təmür	تومۇر
təngiz	دېڭىز
təngri	تەڭرى
təring	چوڭقۇر
tətür-	دېگۈزمەك
tiktür-	تىكلىمەك
til	تىل
tilə-	تىلىمەك، تەلەپ قىلماق
tirig	تىرىك
tix	چىش

toqu- تۇغۇلماق
tong توڭ
toy توي، زىياپەت
tɵl ئېغىر ئاياق
tɵṙt تۆت
tɵrülük قانۇن
tuq تۇغ، بايراق
tunluk(~tünlük) تۈڭلۈك
tur- ① تۇرماق ② يار- دەمچى پېئىل
tut- تۇتماق
tutulunq ئۇرۇش، جەڭ
tüg تۈك
tülüklüg تۈكلۈك
tün تۈن
tüp تۈپ، يىلتىز
tür- يىغىشتۇرماق، تۈرمەك
türük تۈرك
tüx چۈش
tüx- چۈشمەك
tüximəl ۋەزىر
tüzün كۆڭلى تۈز، لىللا

U

ud بۇغا
uquz ئوغۇز
ukquluk ئېقىللىق
uluq ئۇلۇغ
uq- ئۇچماق
ur- ئۇرماق
uruq ئۇرۇق، ئەۋلات
urum شەرقىي رىم
urus رۇس
urux-tokux ئۇرۇش-جەڭ
uruxqu ئۇرۇش، جەڭ
usuq ئۇسسۇزلۇق
uxbu ئۇشبۇ، بۇ
uyu- ئۇخلىماق
uz ئۇز، نازۇك
uzun ئۇزۇن

Ü

üləxtür- ئۈلەشتۈرمەك
ünqü ئۈنچۈ-مەرۋايىت
üq ئۈچ
üqəgü ئۈچەيلەن
üqün ئۈچۈن
üqünq ئۈچىنچى
üst ئۈست
üy ئۆي

X

xaqam(~xam) سۈرىيە

xax-	ئەجەپلەنمەك، هەيـران قالماق
xirə	جوزا، شىرە
xul	بۇ
xungkar	شۇڭقار
xük	شۈك، جىم

Y

ya	يا
yaqīr(~jaqīr)	مورە
yak	ياق، چەت
yakxi	① ياخشى ② ئىنـتايىن
yakut tax	ياقۇت
yalquz	يالغۇز
yaman	يامان، ئەشەددى
yangak	تەرەپ
yarī-	نۇر چاچماق
yaruk(~jaruk)	يورۇق
yat-	ياتماق
yax(a)qan	ياشانغان، ئۇمۇر
yaxkī(~yakxī)	
yazī	تۈزلەڭ
yəl	شامال
yər	يەر
yi-	يىمەك
yibər-	ئەۋەتمەك
yig	خام
yigit	يىگىت
yit-	يۈتمەك
yīqaq	ياغاچ
yīlkī	هايۋانلار، يىلقى
yok	يوق
yulduz	يۇلتۇز
yumxa(~jumxa)	تەيىنلىمەك، ئەـۋەتمەك
yurt	يۇرت، ئەل، دولەت
yüklə-	قاچىلىماق، يۈكلەمەك
yürü-	يۈرمەك، ماڭماق

古代维吾尔史诗
乌 古 斯 可 汗 传 说
（维吾尔文）
刊布者：耿世民、吐尔逊·阿尤甫
责任编辑：努尔穆罕默德
民族出版社出版　新华书店发行
民族印刷厂印刷
开本：850×1168毫米1/32　印张：3 1/8
1980年11月第1版
1980年11月北京第1次印刷
精装本印数：1—200册　定价：0.80元
平装本印数：0001—25,200册　定价：0.28元
书号：M10049（4）92

号 M 10049 (4) 92
价 0.28 元